

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

20e JAARGANG NR. 10 1979

Inhoud

J. SCHIPPER: Ethnocentrisme en geschiedenis II	417
J. DREWES, E.J. KARREMAN en D.H. VERHAGEN: Ons vaklokaal	423
M.J. VAN VELZEN en T.Th.M. LAMBOOY: Het geschiedenislokaal en nieuwbouw	423
W.E. RENKEMA: Het vaklokaal geschiedenis van de Chr. Scholengemeen- schap in Maarssen	425
DR. F.A.M. MESSING: De transformatie van de Nederlandse maatschappij, 1870-1914. Een bespreking van de A.G.N., deel 13	427
W. BOSSEMA: Geschiedschrijving in Dar Es Salaam	436
UIT DE VERENIGING	441
INGEZONDEN BRIEF	444
MEDEDELINGEN	445
BOEKBESPREKINGEN	446

ABONNEMENTEN. Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar f 60,—. Docenten geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Opgave voor een abonnement geschiedt schriftelijk bij de ledenadministratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam. Leden van de VGN ontvangen Kleio gratis.

Wij maken de leden er attent op, dat vanaf heden de ledenadministratie van onze vereniging nog uitsluitend schriftelijk benaderd kan worden op het volgende adres: Administratie V.G.N. Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam.

LOSSE NUMMERS van Kleio kosten f 5,—, tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op gironummer 128701 t.n.v. penningmeester VGN te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

MEVR. DRS. J. RIJKEN, *voorzitter*, Maasstraat 72A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133.

DRS. FR. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794.

DRS. G.J. SLOOTWEG,

J. HARDERWIJK,

DRS. P. VAN HEES,

DR. S.Y.A. VELLENGA,

DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK.

Ethnocentrisme en Geschiedenis II.

p.m. In het voorgaande (*Kleio*, 1979, nr. 9) werd uiteengezet, hoe sterk in het begin van de jaren zeventig Europese geschiedenis-boeken voor schoolgebruik bepaald werden door ethnocentrisme (EC): een exclusief uitgaan van de waarden van de eigen cultuur, ten nadele van culturen en mensen uit – wat we maar noemen – de Derde wereld. In een post-koloniale wereld zouden eigen culturele waarden ook gerelativeerd moeten worden – wat kan de school daaraan bijdragen?

"Andere culturen" in het Nederlandse geschiedenisonderwijs.

1. Opvattingen. Om een indruk te krijgen van in Nederland levende ideeën over "ethnocentrisme en geschiedenis", beperken we ons tot enkele algemeen bekende publikaties over ons geschiedenisonderwijs.

1.1. In Kleio (jaargangen 1971-78) kregen andere culturen weinig plaats. Een Utrechtse werkgroep besteedde aandacht aan contacten christenen-arabieren (1971); de manier waarop het Ledo-project Cuba en Zuid-Amerika in een curriculum betrof, lokte scherpe kritiek van historici uit (1972, 1 en 5). Vooral in samenvattingen van Postac kolleges kwamen nogal eens andere werelddelen aan de orde: met name de behandeling van het Indiase subkontinent gaf daarbij ook informatie over culturele aspecten. (1976, 12). Vaker daarentegen gaat het om koloniale vraagstukken: "Had Nederland een koloniale ideologie?" (1977, 10). De niet-westerse geschiedenis als een nieuwe "soort" wordt teleurstellend behandeld (1975, 9). Toebees suggereert (1975, 12) een aantal niet-europese onderwerpen voor werkstukken.

Zeer interessant is het korte artikel over de ontwikkeling van een geschiedeniskurrikulum voor de VN-school te New York waar men, zo te zien, met succes een werkelijk mondiale geschiedenis heeft geprogrammeerd, die tegelijk de leerlingen oefent in een serie historische vaardigheden (1977, 8). Toch, al met al, een magere oogst.

1.2 Brugklasrapport. Toen VGN en pedagogische centra in 1971 een nieuwe opzet voor het geschiedenisonderwijs in de brugklas aanboden, werd als hoofddoel geformuleerd: "zelfherkenning (van de leerl.) door de confrontatie met vreemde culturen" (*Kleio* 1971, 7-8, p.25 e.v.). Daartoe – zegt het rapport – moet het onderwijs verwondering wekken over de scheppingskracht binnen die (oude) culturen en (o.a.) inzicht in de samenhang die er bestaat tussen verschillende delen van onze wereld. (...) Dit onderwijs moet de leerling helpen zichzelf

en zijn tijd te relativiseren." Zoals bekend werd als uitgewerkt thema Egypte aangeboden, waarin veel originele bronnen zijn verwerkt: de Egyptenaar moet voor zichzelf spreken.

EC en GES-II/2

Geciteerde doelen en ook de opzet van het model Egypte, komen erg dicht in de buurt van de oriëntatie, die we in het voorgaande zochten: aandacht voor de eigenheid van de niet-europese cultuur, deze zelf aan het woord laten; daardoor de eigen westerse cultuur relativiseren. De klassieke onderwerpen als Egypte en "de Vruchtbare Maansikkel" worden kennelijk niet te moeilijk gevonden voor jongere leerlingen; tegelijk bieden zij uitstekende kansen voor een begin van behandeling van "vreemde" culturen.

1.3. Onderbouwrapport. Het is dan ook jammer, dat in het vijf jaar later verschenen Onderbouwrapport (*Kleio*, nov. 1976) van de "confrontatie met vreemde culturen" weinig is overgebleven. Is de pedagogische situatie van de leerlingen zodanig veranderd, dat het vanaf de 2e klas wel zonder kan? Nog steeds geldt leren relativiseren als kern van een historische houding, "de grenzen in de tijd en in de ruimte van de eigen persoonlijkheid (zien)wijken", "niet te berusten in onszelf", enz. (pp. 40-41).

Voor het werken met de tijdsfaktor worden diverse suggesties gedaan, maar relativisering van de eigen cultuur door vergelijking met andere lijkt mij niet aan de orde te komen. Bij de periode-doelen wordt bijv. genoemd "het beseft, dat geschiedenis, dat leven, wezenlijk verandering is en voortdurend in een veranderingsproces is gewikkeld". Is het nu niet typerend, dat wij (Europa) eraan gewend geraakt zijn die verandering, dynamiek, voor onszelf te reserveren en andere beschavingen als hoofdzakelijk "statisch" te beschouwen? Is Brand's observatie (*Kleio* 1973, 399 e.v.) niet van belang, dat Europa zo over "de rest" begon te denken, toen het zelf onverwachts snel ging veranderen?

Ik bedoel niet, dat juist deze opmerking bij dit onderdeel gemaakt had moeten worden, maar het Onderbouwrapport is wel erg ongevoelig op cultuurvergelijkend terrein en komt daardoor makkelijk in ethnocentristisch vaarwater. Onder Leerstofkeuze komen we onder "wereldoriëntatie" alleen maar kritiek tegen op experimenten waarbij de geschiedenis in het gedrang kwam. Vanwege de aktualiteit worden o.a. het Midden-Oosten en Dekolonisatie/Derde wereld genoemd; het zal van de invulling door de leraar afhangen, of de leerlingen inderdaad iets van de volken daar, van onze relaties met hen te weten komen.

Op pp. 83-84 worden series themaas voor klassen 2 en 3 genoemd. De korte opsommingen laten natuurlijk veel te raden over, maar de vervanging van "Ontdekkingen" in het konventionele programma door "Cortez veroverd Mexico" in het "onkonventionele" stemt niet vrolijk. Het laatste voorstel bevat drie "niet-westerse" themaas (Mao, Cuba-krisis, Midden-Oosten), maar het zal duidelijk zijn, dat deze evengoed als aspecten van de Koude Oorlog behandeld kunnen worden.

1.4. In *Geschiedenis op School* tenslotte, een bundel waarin heel wat recent denken op het terrein van geschiedenis-onderwijs bij elkaar werd gezet (1976), vinden we enkele uitgangspunten geformuleerd, die goed aansluiten bij de wensen van Perrot/Preiswerk (zie boven). Zo schrijft Dalhuisen (p.36): "Waarschijnlijk zal de op gang gekomen beweging om een grotere plaats in te ruimen voor culturen uit de niet-westerse wereld zich voortzetten. Deze culturen zullen niet alleen vergelijkend maar ook "van binnenuit" benaderd moeten worden. In het bijzonder zal aandacht geschonken moeten worden aan verschillende waardensystemen". enz. In dezelfde gedachtengang past o.a. aandacht voor het werk van Fenton (93) en voor gesch. als wereldoriëntatie (89, 105). Ook het verdere verleden van Afrika, Azië en Latijns-Amerika verdient aandacht (p. 106). Ook hier wordt weinig nader uitgewerkt, maar althans worden doelen geformuleerd, die ethnocentrisme kunnen indammen.

11.1 Schoolboeken.

Nieuwsgierig gemaakt door het onderzoek van Perrot/Preiswerk en de summiere standpuntbepalingen in Kleio en GOS, bekeek ik vervolgens enkele Nederlandse geschiedenis-scholarboeken op hun gehalte aan ethnocentrisme. Een dergelijke analyse vergt veel tijd en de hier vermelde voorlopige resultaten maken geen enkele aanspraak op volledigheid; zij kunnen dan ook, in afwachting van verdere studie, niet vergeleken worden met wel naar volledigheid strevende onderzoeken die onlangs werden gepubliceerd betreffende wereldoriëntatie op de basisschool en de behandeling van ontwikkelingsproblematiek in aardrijkskundeboeken (1).

Mijn onderzoek bleef beperkt tot vijf redelijk bekende boeken: Novem, Kroniek, Speurtocht (alle drie chronologisch opgezet, behalve Kr.4m) en Geschiedenis in Onderwerpen en Podium, beide thematisch.

Ter analyse herleidde ik de vele vragen en criteria uit het onderzoek van P&P tot een viertal categorieën:

- Kwantitatief: hoeveel pagina's gewijd aan niet-europese geschiedenis;
- Wordt de notie "kultuur" bewust gehanteerd? welke criteria?
- Hoe komen "andere culturen" er inhoudelijk af;
- Wordt westers optreden in kontakten met anderen gelegitimeerd, gekritiseerd?

ad a. Kwantitatief: hier trok ik de grenzen zeer ruim en rekende bijv. een verhaal over kruisridders in Syrië al

bij "niet-westers".² Het aantal pagina's blijkt dan uiteen te lopen van 8 (op de 296, in Speurt. 3, oude druk) tot 59 op de 221 (Podium 4). De enige konklusie die de kwantitatieve gegevens lijken toe te laten is, dat thematisch opgezette methoden meer ruimte voor andere landen/kulturen kunnen reserveren dan de klassiek-chronologische.

11b. De notie "kultuur". Deze wordt vaak zeer terloops en impliciet gehanteerd, in de trant van "een echt cultuurvolk ... heeft een hogere beschaving ... en dus meer kunst (!) ... dan primitieven" (Kroniek 1, p.9). Schriftgebruik blijkt een belangrijk criterium, waarmee nog altijd de geschiedenis begint. Novem laat verder naar "Kultuur" zoeken in een woordenboek. Het meest verdacht op de hier liggende problemen toont zich de nieuwe serie "Sprekend Verleden": kulturele verschillen zijn alleen uit de geschiedenis te begrijpen; verwarring van "ras" en "kultuur" wordt aan de kaak gesteld en de beschavingen van het Nabije Oosten, komen duidelijk aan de orde als verbijzonderingen van een algemene geschiedenis van de mensheid.

11c. Inhoud van "andere culturen". Hoe andere culturen in de boeken inhoudelijk werden behandeld, ging ik na door te letten op hoofdstukken over de *Islam*, de *precolombiaanse beschavingen* in Latijns-Amerika en hun bezetting en tenslotte: *kolonisatie en dekolonisatie*, voornamelijk van Afrika en Indonesië. Deze onderwerpen leken me min of meer onvermijdelijk te passen in een doorsnee-geschiedenismethode.

De volgende vragen dienden als leidraad: Wordt de andere beschaving als menselijk, begrijpelijk voorgesteld — of meer exotisch? Is er opvallend sprake van stereotypen, generalisering of versimpelingen? Worden data, namen enz. gegeven, die relevant zijn vanuit die cultuur zelf — of vanwege de bezoekende Europeaan? Wordt er veel met kleine letters gewerkt, wat zijn de illustraties?⁴

Omwillen van de plaatsruimte vat ik de resultaten hier zeer beknopt samen, in de hoop er elders nog eens uitgebreider op in te kunnen gaan.

De wereld van de Islam. Dit thema wordt in alle boeken op een acceptabele manier behandeld, zonder duidelijk exotisme. Stereotyp is de nogal sterke aandacht voor het element "heilige oorlog" ter verklaring van de Arabische veroveringen; Gs/Onderwerpen beziet deze ook geheel vanuit westers oogpunt ("ernstiger was de situatie in het westen"). Speurtocht (1-2, 93) spreekt van "enthousiaste" islamieten, waar vroeger waarschijnlijk "fanatiek" zou hebben gestaan. Bij het thema Kruistochten komt de Islam als zodanig verder niet ter sprake.

Het thema Islam geeft aanleiding tot prachtige illustraties, waarvan over het algemeen goed gebruik is gemaakt. De Ka'aba en moskeeën van Constantinopel of Cordoba, naast proeven van Arabisch schrift, ontbreken

vrijwel nergens.

Konklusie: de leerling krijgt een indruk van een beschaving, die de moeite waard is gekend te worden. Alleen Kroniek (4m) gaat in op de toenemende betrokkenheid van onszelf op de wereld van de Islam en betreft daarin bewust het vreemde beeld dat een Nederlander daarin geholpen door reisbureaus, zich soms van Turken vormt. Kroniek laat de vergelijking tussen islamieten en christenen (Eur.) geregeld in het nadeel van de laatsten uitvallen. Ook het verval van de islamitische landen wordt verklaard door verband te leggen met de Europese hegemonie. Behalve door de illustraties geven de schoolboeken in het algemeen niet veel gelegenheid zich in te leven in een vreemde wereld.

Latijns-Amerika vóór Columbus. Hier is het beeld wel heel anders: fragmentarisch en meestal maar een paar regels lang. Het goud van de Inca's (zoals bekend veel belangrijker voor de Spanjaarden dan voor Peru zelf), tempels en mensenoffers vormen de belangrijkste informatie. *Podium* laat aanvankelijk de komst van de Spanjaarden bezien door de ogen van Montezuma, maar al gauw valt ook hier het volle licht op de conquistadores. GS/Onderwerpen (2,60) laat in toetsvragen verder zoeken (encyclopedie, bibliotheek) naar de indaanse beschavingen; Novem behandelt een paar kulturaspekten in kleine letters bij (fraaie) illustraties.

De meeste aandacht gaat naar Cortez c.s., ook in het plaatwerk: Cortez te paard; aan het Spaanse hof met naakte indianen in zijn gevolg, enz. Speurtocht geeft een paar aardige Mexicaanse tekeningen en een leestekst, die bedoelt de leerling zich in te laten leven in de positie van de Inca's.

Het beeld van de "vreemde cultuur" is hier dus beperkt, versimpeld voorgesteld en aanleiding gevend tot stereotypering, ook al vermeldt bijv. GS/Ond. de indaanse gastvrijheid (2,39). De gebezigde europacentrische aanpak ("wat deed Cortez") laat erg veel aan de leraar over, mocht deze Azteken, Maya's en Inca's zelf willen behandelen. (zie verder II d).

Kolonisatie en dekolonisatie (Afrika, Indonesië).

Leopold II beschaaft Kongo, de jacht op grondstoffen, Rhodes en de Boeren — dat is zo ongeveer het stereotype (en klassieke) beeld van de *koloniale tijd* in Afrika zoals Novem (2 en 3). Kroniek 3 en Speurtocht 3 het verschaffen. Afrikanen zijn de "inboorlingen" temidden van wie Stanley Livingstone terugvindt (Novem 2, 158). De bevolking leefde er "praktisch in de prehistorie" en werd "slavenreservoir" voor Amerika (Nov.). Kroniek (4m) stelt wel de eigen geschiedenis van Afrika en de variatie in kultuuruitingen aan de orde, maar komt daarnaast tot vreemde uitspraken: "van een eigenlijke staat . . . kon niet gesproken worden" (geen schrift); en ook grove fouten (slavernij kostte honderd miljoen mensen aan Afrika). De illustraties doen weinig om de Afrikaan meer "in the picture" te brengen: gehelme blanke dokters brengen de weldaad van hun

wetenschap, de opening van het Suezkanaal (waaraan een Nederlandse ingenieur meewerkte!), Zuid-Afrikaanse politie slaat zwarten, een Bantoevrouw(sic) werkt op het land (zonder enige relatie met de tekst) (Kron. 3,79).

Dekolonisatie Afrika komt opnieuw in Kroniek 4m redelijk aan bod: de motieven voor het vrijheidsstreven, onderlinge tegenstellingen, de koloniale erfenis die het heden bezwaart. In citaten komen Afrikaanse leiders zelf aan het woord. Ghana, Kongo en Rhodesië komen wel, Zuid-Afrika niet ter sprake; evenmin Tanzania. Kroniek noemt literatuur en musea. Podium (2a) stelt Kongo centraal onder de titel "Slaven aan de macht" — maar de problemen worden vooral bekeken vanuit de optiek van Hammarskjold. De positie van Loemoemba wordt wel verduidelijkt en in een leestekst staan blanke wredeheden tegenover de (spreekwoordelijke) moordzucht van zwarten.

Toch leer je weinig over de Afrikanen, het volk zelf. Ook de illustraties laten zien, dat er toch geen sprake is van een behandeling "van binnenuit": kleine foto's van Loemoemba en Tsjombe, van Hammarskjold, een cartoon van de Schrijver, een kaartje, zitting van de V-Raad, een hele pagina met het wrak van het neergestorte vliegtuig van de VN-sekretaris (jammer van de ruimte, m.i.); een Engelse prinses opent het Nigeriaanse parlement. In deel 4 van dezelfde methode worden de problemen van het huidige Afrika behoorlijk uiteengezet, al kunnen termen als "primitieve stammen" voorzigtiger gebruikt worden en is de behandeling van de Mau Mau (wreed, mysterieus) erg stereotiep. De voorstelling (bij een foto) alsof afrikanen het oorlog voeren ook van Europa hebben geleerd, wijst op zelfoverschatting of doorgeschoten zelfkritiek.

De *niet-thematische boeken* blijken geen ruimte voor uitwerking van problemen te bieden. Novem bijv. geeft een leestekst over Nyerere en verhelderende foto's, maar is verder uiterst beknopt. Relatief veel aandacht voor de Portugese assimilatie-politiek ("de gemengde samenleving is in Afrika nog steeds in wording"), maar niets over Zuid-Afrika. Kroniek (3vh): Engeland gaf het goede voorbeeld in de dekolonisatie; bij de literatuur wordt gesuggereerd: "Pieter Maritz, een Transvaalse jongen". Speurtocht doet dekolonisatie op een halve pagina af.

Indonesië. Over volken en kulturen van Indonesië leren onze schoolboeken vrijwel niets aan de leerlingen. Atjehse zeerovers en de "majestueuse Hindoetempel" (Boeroeboedoer) worden vermeld. Een verlangen "het zelf te doen" werd (citaat Idenburg) opgeroepen door de Nederlandse onderwijspolitiek: de Europeanen "werkten hard, onder moeilijke omstandigheden" enz (Nov. 2,160). Ook in de dekolonisatie krijgt het eigen optreden van Indonesiërs weinig reliëf (in Nov. 4, Kroniek 3 en Speurt. 3). Kroniek 4m en Podium kozen voor

andere gebieden (China en India), waarvan vooral het eerste goed is uitgevallen.

Konklusie. Kolonisatie en dekolonisatie worden duidelijk opgevat als politieke problemen, waarbij de relatie met de Europese overheerser (en eventueel de wereld-machten) de volle aandacht krijgt.

Misschien is het teveel gevraagd daarbij op kulturele aspecten te letten, maar aandacht voor *verzet* tegen westerse aanwezigheid, ook in de koloniale tijd, zou wel op zijn plaats zijn. Dekolonisatie lijkt wel erg sterk een door blanken begonnen en geleid proces; Afrikanen en Indonesiërs komen lang niet overal zelf aan het woord. Illustraties korrigeren het beeld maar zelden en globale uitspraken of stereotypen (primitief, stamverdeeldheid) komen voor. De thematisch opgezette methoden moeten onderwerpen (Indonesië) geheel weglaten, maar verschaffen zich daardoor betere kansen (niet altijd uitgebuit) op een werkelijke kennismaking/konfrontatie met andere samenlevingen.

Ild. Legitimering van westers optreden. Onder dit thema valt ook het opvallend ontbreken van zelfkritiek op handelingen van Europeanen tegenover andere beschavingen.

De Kruistochten, als konfrontatie met de *Islam* worden in het algemeen kritisch beschouwd als voortkomend uit roof- en machtzucht naast vroomheid. In een oudere druk van Novem 1 roept de paus "christelijke vechtersbazen" op; later zijn dit weer gewoon "christenen uit het Westen" geworden – papierbesparing?

Bij de verovering van *Latijns-Amerika* valt dan wel het volle licht op de Europeanen, maar toch niet in gunstige zin: het waren gewelddadige en verraderlijke rooftochten, laten de schoolboeken blijken. Speurtocht legitimeert nog het meest: Cortez was wel een ruige klant, maar rebel tegen zijn eigen overheid (deze dus minder verantwoordelijk?); van de Spanjaarden die Mexico-stad vernietigden, wordt meteen vermeld, dat zij "diep geschokt door de bloedige mensenoffers" waren – een rechtvaardiging? De behandeling van dit thema kan over het algemeen bij leerlingen niet de indruk achterlaten, dat europees optreden legitiem was; de conquistadores komen er niet goed af.

(De-)kolonisatie. Als Europese wandaden worden o.a. genoemd de opiumhandel door Engelsen, het misbruik maken van godsdienstige tegenstellingen, "rode rubber" in Kongo en wredeheden van blanke huurlingen (Podium o.a.). "De Europeaan meende, dat hij boven alle volken verheven was" (Kroniek 3,71) Speurtocht en Novem zijn positiever over koloniaal beheer: Engels bestuur bracht vrede aan 350 miljoen mensen in India, "beleidvol optreden van van Heutsz" (Nov. 2), Kongo kwam aan België – zonder commentaar. Verder relatief grote aandacht voor Ethische politiek en ontwikkelingshulp door het Westen. De verantwoordelijkheid van koloniale mogelijkheden voor de huidige proble-

men komt nauwelijks ter sprake. Kroniek is kritischer en ook gevoelig voor de problemen verbonden aan westerse auto-kritiek: de neergang van China alléén aan Europees opdringen toeschrijven, getuigt ook van zelfoverschatting.

Konklusie: legitimering verschilt erg per onderwerp: tussen de boeken zijn de verschillen het grootst t.a.v. kolonisatie/dekolonisatie.

III. Ter vergelijking. Mondiale vorming, waarbij ethnocentrisme ter sprake komt, speelt natuurlijk ook buiten de geschiedenisles in engere zin een rol. Een enkele opmerking ter vergelijking.

Polemologen uit Groningen en de stichting Vredesopbouw (Utrecht) begonnen in 1972 een serie "onderwijsleerpakketten over problemen van oorlog en onderontwikkeling". Uitgaande van VN-verklaringen (bijv. Rechten van de Mens) stelt men waardensystemen aan de orde, waaraan vervolgens diverse (conflict-)situaties worden getoetst.⁵ Het gaat in deze serie om de wereldvrede en de bedreiging daarvan; kennis van andere culturen blijkt in deze opvatting van mondiale vorming een geringe rol te spelen. Uit de "Cuba-crisis van okt. 1962" bijv. komt de leerling zo goed als niets over Cuba zelf te weten – het gaat om de Koude Oorlog. In de proeftekst over *Ghana* werden in de eerste versie Bauxiet en Kakao behandeld. Terwijl in het Kakao-gedeelte het leven in Ghana soms aanschouwelijk, "inleefbaar" naar voren kwam (bijv. de mikro-situatie in het dorp Akokoaso), is in de nieuwe serie "Bauxiet" een zuiver technische verhandeling. Erg nuttig om het belang van bauxiet voor de Ghanese economie in te zien, de beheersing van zo'n produkt door de multi-nationals, de samenhang van westers kapitaal en Afrikaanse onderontwikkeling, e.d. Maar over mensen en cultuur in Afrika leert men niets. In dit opzicht bood "Colombia. De armen in de arme landen" m.i. de meeste mogelijkheden.

Men versta deze opmerkingen niet als kritiek op de serie van Vredesopbouw, die ik van harte aanbeveel. Het materiaal werd niet gezocht en bewerkt vanuit een cultureel-anthropologische belangstelling en "andere culturen" komen in dit stuk mondiale vorming dan ook maar sporadisch voor.

In "Wereldoriëntatie? Kom nou!" publiceerde Joke Madsen (Univ.A'dam) de resultaten van een onderzoek, waarbij *aardrijkskunde*boeken bekeken werden op hun behandeling van de ontwikkelingsproblemen (vooral in Z.O.Azië). Zij verdeelt ethocentrisme in raciale, algemeen kulturele en maatschappelijke vooroordelen. Het blijkt, dat de schrijvers van aardrijkskundeboeken onderontwikkeling vaak uitsluitend verklaren uit het fysisch milieu. Veel aandacht gaat naar "verzet tegen verandering", terwijl historische achtergronden, groei en westerse invloeden heel vaak weggelaten worden. Slechts een kleine minderheid heeft oog voor een ander ontwikkelingsmodel dan het eigen westerse. Ook

aardrijkskunde blijkt een politieke zaak, die eenzijdig wordt behandeld. De kloof tussen wetenschap en school is groot, konkludeert dit onderzoek. Speciale uitgaafjes (katernen) bieden meer kans op een evenwichtige behandeling.⁶

In Leiden onderzocht een werkgroep de meeste gebruikte boeken voor geschiedenis en aardrijkskunde in het *basisonderwijs*. De vraag was, of daarin de maatschappij ook kritisch werd bekeken. Het antwoord luidt hoofdzakelijk ontkennend en ook andere kulturen komen nauwelijks (Noormannen) aan de orde. Schrijvers vragen zich dan ook af, in hoeverre hier van *wereld*-oriëntatie sprake is. Het denken in blokken en naties is nog altijd sterk en de leraren zelf zijn niet geöfend in een kritische aanpak.

IV. Enkele Konklusies

Het onderzoek waarvan hierboven de resultaten werden samengevat was weinig omvangrijk en verschillende termen ("niet-westers") en de grenzen van het onderzoek (welke soort boeken, welke soort analyse of beschrijving) zouden scherper gedefinieerd moeten worden. Kritiek op schoolboeken werd geformuleerd vanuit een zeer speciale invalshoek en is daardoor ook alleen van toepassing op dat specifieke aspect. Onze konklusies kunnen dan ook niet meer dan voorlopig en voorzichtig zijn, in afwachting van een werkelijk representatief onderzoek, dat niet anders dan door een *groep* zoekers verricht kan worden.

Niettemin konkluderen wij het volgende:

1. Theoretische aandacht voor bestudering van andere kulturen en hun ontwikkeling is aanwezig, maar in de praktijk vinden we daarvan nog maar weinig systematisch terug. Andere volken worden meestal nog betrokken in de expansie-geschiedenis van Europa. Echte wereldgeschiedenis of wereldoriëntatie is zeldzaam.
2. Vergelijkbare onderzoeken (basisschool, aardrijkskunde) kwamen tot dezelfde konklusies.
3. Vergeleken met de resultaten van Perrot/Preiswerk (beginjaren 70), is onze eerste indruk van de Nederlandse geschiedenisboeken, toch nog niet zo slecht. Ook hier ontbreken werkelijk raciale verklaringen; het woordgebruik is meestal voorzichtig, min of meer gevoelig voor wat in deze tijd kan en niet meer kan, al ontbreken "inboorlingen" en "Bantoes" nog niet helemaal.⁷
4. De wereld van de Islam kreeg meer eigen gezicht dan die van precolombiaans Amerika of (pre-)koloniaal Afrika en Indonesië. In de jongste geschiedenis (dekolonisatie) wordt meer plaats ingeruimd voor niet-europese gebieden, maar dan in een aktualiteitsbenadering, die van het eigene van een volk of cultuur toch weinig laat overkomen. Het Vredesonderwijs verandert weinig aan die situatie.
5. Een thematische opzet laat meer ruimte voor speciale onderwerpen, dus ook voor niet-westerse kulturen in een geschiedenis-leerplan. Dit kan gebeuren in hoofdstukken van een boek of in aparte katernen.

V. Hoe verder.

Welke mogelijkheden hebben wij op school om mondiale geschiedenis te bedrijven; om althans de opvallendste vormen van ethnocentrisme te vermijden? Het kurikulum dat Judith Zinsser Lippmann in *Kleio* (1977,8) beschreef, spreekt mij erg aan. Alle grote kultuurregio's van de wereld komen aan bod, steeds in een tijdperk dat voor die beschaving (en dus niet alleen uit westers perspectief) historisch van belang was. Daaraan wordt de behandeling gekoppeld van structurele problemen: bij Oudheid (1e jaar) staan "individueën in de urbane samenleving" centraal; de geschiedenis van West-Europa, West-Afrika en het Midden-Oosten (2e jaar) wordt gebruikt om "relaties tussen sociale groepen" als historisch probleem te belichten.

Waarschijnlijk kunnen wij een dergelijk model hier niet makkelijk volgen: de druk om tot een werkelijk mondiaal curriculum te komen is aan de VN-school sterker dan in Utrecht of Lunteren en de middelen zijn daar waarschijnlijk ook groter. Toch kan iedere leraar in bescheiden mate zijn eigen leerplan opstellen of invullen. Daarbij staat de vraag voorop, of de leraar zijn leerlingen graag waardering voor mensen van elders wil bijbrengen. En of hij vindt, dat een dergelijke belangstelling pas goed gevoed wordt, als de "anderen" hun eigen gezicht mogen tonen, tegen hun eigen kulturele achtergrond en niet alleen als slachtoffers van kolonisatie en/of uitbuiting.

Een voorbeeld. Het lijkt mij, dat geen leraar eraan komt "het ontwikkelingsvraagstuk" een keer te behandelen (het is ook gebleken dat daarvoor bij wat oudere leerlingen belangstelling bestaat).⁸ Stel dat wij daarvoor in het bijzonder Latijns-Amerika willen bekijken en in een hogere klas "Colombia – een voorbeeld van onderontwikkeling" (van de Werkgroep Vredesonderwijs) gaan behandelen. Dan lijkt de bestudering van dat ontwikkelingsprobleem mij aanzienlijk aan waarde te winnen, als in een lagere klas het autochtone leven, de eigen beschaving van de Indianen al eens apart behandeld werd. Het historisch perspectief kan alleen maar profiteren, lijkt mij, van een situatie waarin de leerlingen eerst kennis maken met bijv. de Inca's in hun zelfstandig bestaan en kulturele bloei; dan met de inval in die wereld van Cortez c.s., waaruit de structuren verklaard kunnen worden die ons vandaag weer als "ontwikkelingsprobleem" bezig houden. Hetzelfde geldt natuurlijk mut. mut. voor "Ghana en de Kakao", waarvan de behandeling aan diepte wint als eerder een Afrikaans rijk in zijn bloeitijd (het oude Ghana of Ashanti) en de koloniale bezetting daarvan zijn bestudeerd.

Bij al dergelijke thema's valt samenwerking met andere vakken (aandr., maatschappijleer, godsdienst, tekenen, talen) van harte aan te bevelen, maar op de daaraan verbonden problemen kan hier niet worden ingegaan.

Derde wereld in de klas. In zijn eenvoudigste vorm zou een geschiedenisleerplan voor het v.o., om in te gaan

tegen ethnocentrisme, de volgende elementen moeten bevatten:

1e jaar : Egypte (vgl. doelen en uitwerking in Brugklasrapport)

2e jaar : de Islam en (na de behandeling van ME. Europa en ter vergelijking daarmee:)

Amerika : een precolombiaanse beschaving en/of een Afrikaanse/Aziatische beschaving

3e jaar : de konfrontatie van een der bovengenoemde beschavingen/rijken met het expanderende Europa ('de Ontdekkingen'): hoe verging het die beschavingen door de kontakten met en onder bezetting door Europese mogendheden. Daarbij aandacht voor verzet tegen overheersing.

4e jaar : Dekolonisatie/Ontwikkelingsproblematiek. Naast algemene trekken bij voorkeur weer uitwerken voor de al eerder genoemde gebieden (bijv. Colombia, Ghana).

Bij het plannen en uitvoeren van deze niet-westerse lijn door een leerplan, zouden de volgende globale doelen steeds moeten meespelen:

1. Leerlingen worden gekonfronteerd met de eigen waardensystemen van vreemde kulturen en leren deze vergelijken met die van Europa (van henzelf);
2. zij leren daartoe een aantal namen, feiten, begrippen en ideeën, die van belang zijn vanuit die andere cultuur zelf; incl. verzet tegen Europa;
3. zoveel als mogelijk is komen andere kulturen zelf aan het woord (door geschreven bronnen, woordvoerders, kunst- en gebruiksvoorwerpen: musea!); veel aandacht voor inleving;
4. een begrippenapparaat wordt opgebouwd o.a. door terug te grijpen op vorige thema's, vergelijking met andere tijden en kulturen.¹⁰
5. waar mogelijk wordt de leerling de mogelijkheid geboden, lijnen te trekken naar onze eigen tijd.

Bovengenoemde thema's ontbreken in vrijwel geen enkele traditionele geschiedenismethode — het ligt er maar aan hoe ze behandeld worden. De vertaling van de globale doelen in lessen, het vinden van daarbij passend materiaal blijft natuurlijk een ingewikkelde zaak. Dia's over Afrikaanse geschiedenis vóór de 19e eeuw komen bijv. in geen enkel bekend fonds voor. Ik hoop daarop elders terug te komen, maar geef ter afsluiting maar alvast een enkele aanwijzing die het zoeken naar informatie, verhalen, beeldmateriaal enigszins op gang kan brengen.

Adressen en titels

1. Vrede in Aktie, uitg. Vredesopbouw, Parkstraat 9, Utrecht, 1977: 192 pagina's informatie die geen leraar missen kan. Literatuur, adressen van onderzoeksinstituten, musea en actiegroepen; instanties die zich met gastarbeiders en kernenergie bezig houden; waar men film of video kan huren. Hoort in ieder gesch. vaklokaal.
2. S.C. DERKSEN, Kunnen we de vrede leren? Groningen 1971⁴, 177 pp. Ook hierin weer adressen en bruikbare literatuur + suggesties voor lessenseries, hulpmiddelen.

3. Gegevens over diverse andere kulturen in de serie "Zo leefden de ..." (bijv. Aly MAZAHARI, Zo leefden de Moslims in de Middeleeuwen, Hollandia n.v., Baarn 1959 (gegevens uit 10e-13e eeuw, dagelijks leven).
4. Romans uit de Derde wereld werden gepubliceerd in de serie "de Derde Spreker", uitg. Wereldvenster en Novib, Den Haag. Deze geven in verhaalvorm inzicht in de situatie in die landen, in de woorden van hun eigen schrijvers. Sommige delen zijn ook door iets oudere leerlingen te lezen. Vergelijk voor Zuidelijk Afrika de verhalenbundel De Verbittering (B. Dijk), van Gennep 1973.
5. Van de vele bladen die informatie over de 3de wereld verschaffen, beperken we ons hier tot enkele: Onze Wereld. De derde wereld dichterbij (Novib, f 30,—/jaar); SamSam (gratis) en Troef (6 f 1,10 per nr.), uitg. Voorlichtingsdienst Ontwikkelingssamenwerking Min. Buitenlandse Zaken, Den Haag. Vandaar (zendingsblad), 7,90/jaar.
6. Derde Wereld Films, Overzichtscatalogus van in Nederland verkrijgbare 16 mm films over de Derde Wereld enz. A'dam 1976 (jaarlijks aangevuld). Een menigte films, kort beschreven met vermelding van verhuuradres. Voor een kleine prijs te bestellen bij het Kon. Instituut voor de Tropen in Amsterdam.
7. Musea: het Koninklijk Instituut voor de Tropen te Amsterdam, Linnaeusstraat 2 zal begin 1979 heropenen in een vernieuwde opstelling, waarbij grote aandacht is besteed aan gebruik door het onderwijs. Aan het museum is een actieve Educatieve dienst verbonden. Dit geldt o.a. ook van musea in Groesbeek (Berg&Dal), Leiden, Rotterdam, Tilburg. Zie gegevens in Vrede in Aktie.

Noten

1. "Maak zelf een reclame-advertentie voor Philips of Daf". 3e (herziene) versie van het rapport Wereldoriëntatie in het basisonderwijs. 1977, door de werkgroep "Wereldoriëntatie" van het Sociol. Instituut, RU Leiden, 190 pp.
Joke MADSEN, Wereldoriëntatie? Kom nou! Een onderzoek naar het meest gebruikte lesmateriaal aardrijkskunde over de ontwikkelingsproblematiek, in het bijzonder die van Zuid- en Zuidoost Azië, Anthr.-sociol. Centrum, Univ. A'dam 1978², 95 pp.
2. Peter MEYERS, Zur Problematik der Analyse von Schulgesechichtsbücher in: Geschichte in Wiss.u. Unterricht, 24, 1973, 722 e.v.
M. wijst op de beperkte waarde van zogenaamde kwantitatieve gegevens, als niet tegelijk typografie en opmaak vergeleken worden en de criteria waarop een keuze gebaseerd wordt, niet scherp zijn omschreven.
Omdat ik op dit moment niet in staat ben een en ander werkelijk scherp te stellen, beschouw ik het hier aangeboden als niet meer dan het resultaat van een oriënterend vooronderzoek.
3. Sprekend Verleden. Een geschiedenis van de wereld I, red. L.G. Dalhuisen en P.D.M. Latour, Gottmer 1978 is een fraai uitgevoerde en veelbelovende methode. In dit onderzoek wordt er verder niet op ingegaan, omdat tot nu toe alleen het brugklasboek verscheen, waarin mijn onderzoeksthema's niet voorkomen.
4. De hier gebruikte vragen en hypothesen stemmen in overeenkomstige vorm, overeen met die in het onderzoek van Preiserwerk/Perrot: vgl. Kleio.
5. In 1972 startte de werkgroep Vredesonderwijs van het Instituut voor Polemologie, RU Groningen, de uitgave van een serie proefpakketten, ingeleid door een paar theoretische cahiers over doelen en methodiek van vredesonderwijs. Na ± 5 jaar experimenteren op proefscholen verschijnt nu, met steun van NCO en NIVV, de nieuwe serie, die tot op heden (half okt. 78) een docentenboek en zes speciale onderwerpen bevat. De serie heeft duidelijk geprofiteerd van de proefperiode. Inlichtingen Vredesopbouw, Utrecht, 030-31 69 25.
6. Zie voor de titels van beide hier behandelde onderzoeken supra noot 1. Een punt van overeenkomst met ons onderzoek is

in ieder geval, dat ook op de basisschool de ontdekkingsreizigers met de nodige kritiek bekeken worden.

7. Al in 1949 formuleerde de Unesco voorwaarden waaraan schoolboeken zouden moeten voldoen, zoals: eerlijkheid, "comprehensiveness", "worldmindedness" e.d. Vgl. Meyers, aangehaald art. Deze internationale normen en de discussies over dekolonisatie en ontwikkelingsproblemen, lijken meer het woordgebruik dan de leerinhouden te hebben beïnvloed.
8. Vgl. J.G. TOEBES, Een onderzoek naar de historische belangstelling bij leerlingen van vwo, havo en pedag. academie, in: *Kleio* 1973, 6-7, 320 e.v.

School en boek bleken daarbij geen belangrijke informatie-

bron inzake internationale politiek en niet-westerse geschiedenis; wel de media.

9. De periode 1500-1800 (Ontdekkingen — Imperialisme) komen niet-europese gebieden in de schoolboeken het minst aan de orde.
10. Zoals bijv. gebeurt in Th. Dongelmans, *Avorama*, Elsevier 1971, dl.1. Op pp. 66-68 worden de Azteken daar naar verhouding zeer behoorlijk behandeld. Aan het slot worden konklusies getrokken: niet alleen Europa kende een ontwikkelde beschaving. In opdrachten wordt de leerling uitgedaagd de godsdienstige belangstelling van de Azteken te vergelijken met wat eerder in het jaar behandeld werd inzake christendom en islam.

De Commissie Vaklokaal

Ons vaklokaal

Wanneer we naar analogie van het spreekwoord: "Schoenmaker, blijf bij je leest" eens naar onze eigen "leest" gaan kijken, stuiten we op grote moeilijkheden. We hebben namelijk geen vaste "leest", in de zin van een vaklokaal geschiedenis.

Wanneer er op scholen al een dergelijk lokaal is, — meestal door meerdere leraren te gebruiken, en zonder kabinet, waardoor je de collega's voortdurend moet storen — is dat te danken aan ofwel vasthoudendheid van een leraar of een sectie, ofwel aan de redelijkheid van een bestuur, maar niet aan een verplichting van overheidswegen. Een uiterst merkwaardige situatie, juist met het oog op de "ambachtelijkheid" van het vak geschiedenis, de nieuwe opvattingen over de didaktiek van de geschiedenis en die over de doelstellingen van ons vak. Dit klemmt te meer, als we kijken naar vergelijkbare vakken zoals b.v. aardrijkskunde.

Op conferenties en tijdens gesprekken van vakgenoten valt hierover veel ondergronds gemor te horen, maar efficiënte stappen zijn tot nu toe niet ondernomen.

Er zijn wel acties geweest, zoals in 1963 (*Kleio*, no. 6), verder in 1967 in de vorm van een snelle, vrij oppervlakkige enquête, die weinig zoden aan de dijk heeft gezet, en tenslotte in 1975, toen het bestuur, mede naar aanleiding van de discussie rond het artikel van C.M.H. Bosch (*Kleio* 1973, no. 3), een correspondentie met het ministerie van O. en W. heeft opgezet, die op niets is uitgelopen.

Door de aanbevelingen in het Onderbouwrapport en die in het rapport van de Commissie Audio-visuele Media weer op het spoor gezet, heeft het bestuur een Commissie-Vaklokaal in het leven geroepen met de opdracht om binnen korte termijn zo efficiënt mogelijk deze kwestie, maar nu wat beter onderbouwd, onder de aandacht van de Minister te brengen en te pogen verbetering aan te brengen in deze curieuze situatie.

De commissie stelt zich voor het volgende te doen:

- 1) duidelijk te maken, hoe een sectie geschiedenis bij nieuwbouw toch aan een vaklokaal kan komen, ook al staat een vaklokaal geschiedenis niet op het standaard-lokalenplan van het Ministerie van O. en W. (zie bijgaand verslag van M. van Velzen);
- 2) een aantal leraren te vragen in wat voor soort lokalen zij hun geschiedenis-lessen geven, en hoe die lokalen zijn geoutilleerd;
- 3) een aantal experts uit te nodigen voor een gesprek, teneinde tot aanbevelingen te komen over de eisen van een vaklokaal en de inrichting ervan, en deze in de vorm van een artikel in *Kleio* te publiceren;
- 4) de Didaktiekcommissie te verzoeken een conferentie te organiseren over de beste inrichting van het vaklokaal en een optimaal gebruik daarvan.
- 5) de briefwisseling met het ministerie weer op te nemen, evt. uitlopend in een actie;

In deze aflevering van *Kleio* vindt U: het bovengenoemde verslag van M. van Velzen en een artikel "uit het veld" van de hand van W.E. Renkema.

De Commissie Vaklokaal hoopt op de hierboven geschetste wijze binnen afzienbare tijd collega's bij hun "leest" te kunnen brengen.

De Commissie Vaklokaal
drs. J. Drewes
drs. E.J. Karreman
D.H. Verhagen.

M.J. van Velzen en T.Th.M. Lambooy

HET GESCHIEDENISLOKAAL EN NIEUWBOUW

In augustus j.l. hadden wij een gesprek hierover met de heer L.J. Wijtenburg, chef van de afdeling scholen-

bouw VO/AV van het Ministerie van O. en W., en zijn assistent, de heer A.G.M. Appelman.

Wij hebben toen naar voren gebracht dat in het m.a.v.o., h.a.v.o. en v.w.o. het vaklokaal voor geschiedenis en staatsinrichting nog steeds niet officieel geaccepteerd wordt en daarom in lokalenplannen¹ niet voorkomt.

Dat is om verschillende redenen merkwaardig.

Het ministerie keurt tegen de achtergrond van de didaktische vernieuwingen wel extra voorzieningen en bepaalde aanschaffingen goed, maar geeft de daarvoor benodigde ruimte niet. Dat is inconsequent.

Bovendien heeft een vak als aardrijkskunde van oudsher wel beschikking over zo'n apart lokaal. Dat is discriminatoir.

Tenslotte, sinds 1968 worden nieuwe vakken als muziek en handvaardigheid, terecht natuurlijk, wel van zo'n lokaal voorzien. Dat maakt de vraag: waarom geschiedenis niet? alleen maar klemmender.

De beide heren moesten toegeven dat deze situatie rationeel niet te beargumenteren is. Maar als uitvoerende ambtenaren hebben zij zich bij het opstellen van lokalenplannen te houden aan de vastgestelde richtlijn. Deze nu wordt nog altijd ontleend aan het eindrapport van departementale Werkgroep Scholenbouw, uitgebracht in januari 1969. Daarin wordt het vak geschiedenis en staatsinrichting niet genoemd in de lijst van vaklokalen. De werkgroep heeft er volgens onze zegslieden te weinig of geen aandacht voor gehad.

Zo is naar ons beste weten op dit moment de situatie. Het ziet er naar uit dat de brief van het VGN-bestuur van 21 mei 1975 aan het ministerie en de daarop gevolgde toezegging van 21 augustus 1975 geen enkel effect gesorteerd hebben. Dan rijzen twee vragen: wat kunnen de leraren desondanks bereiken en wat staat het bestuur te doen?

Zo gauw collega's vermoeden dat in de kring van hun bestuur/directie nieuwbouw overwogen wordt, is het zaak dat zij — hoe eerder hoe beter! — hun verlangen/eis naar een of meer vaklokalen op tafel leggen. Er is namelijk wel degelijk een mogelijkheid om het vaklokaal te realiseren, maar dat is afhankelijk van de welwillendheid en medewerking van bestuur/directie en diens gevolg van de architect. Er worden immers bovenop het aantal m², nodig voor de in het lokalenplan wel genoemde ruimten (= a), nog eens 67% m² (= b) toegekend, waaruit met enig passen en meten een of meer vaklokalen te halen zijn. Met een fictief voorbeeld als het totaal generaal van a 10.000 m² bedraagt, dan komt daar 6700 m² (b) bij, zodat de totale oppervlakte 16.700 m² wordt. Daaruit moeten dan wel o.a. de zogenaamde circulatieruimten gehaald worden, maar, zoals gezegd, daar valt door een handige architect nog wel iets mee te manipuleren. Rijksgebouwendienst, die de bouwplannen moet nazien, controleert namelijk slechts of aan de minimumeisen is voldaan.

Onze conclusie is: collega's, weest alert en zorgt al in het eerste stadium voor een wit voetje, c.q. de nodige

pressie bij uw bestuur/directie! Volgt de voortgang van de plannen nauwgezet en let vooral op de inhoud van de officiële aanvragen, die door uw bestuur worden ingediend.

Wij vinden het evenwel te gek dat ons vak in deze afhankelijk is van de inzichten en de goedheid van bestuurders/directieleden; wij vinden het absurd dat er eventueel "gevochten" moet worden om een onderwijskundig noodzakelijke voorziening te realiseren. Derhalve, wat moet ons bestuur doen?

Naar onze mening moet het bestuur de draad van 1975 weer opnemen en actie voeren om het vaklokaal geschiedenis en staatsinrichting op het standaardlokalenplan te krijgen met of zonder advies van de Werkgroep Scholenbouw (die niet meer actief is). Er moet een einde komen aan de departementale inconsequentie en aan de ongelijke behandeling van ons vak. Uitlatingen van onze gesprekspartners geven ons hoop dat deze poging niet bij voorbaat zonder succes zal zijn. Maar... er is één moeilijkheid. Gezien de financiële situatie lijkt het bij inwilliging van dat verzoek hoogstwaarschijnlijk dat de bovengenoemde 67% verlaagd zal worden tot bijv. 62%. En, zo voorspelden de heren in Den Haag, dan komen de organisaties in het geweer met een beroep op verkregen rechten, e.d. Het bestuur zal er dus verstandig aan doen bij de organisaties te lobbyen om terwille van de billijkheid en ter bevordering van de kwaliteit van het onderwijs die vermindering te accepteren. Eigenlijk jammer dat er geen Raad van Vakgroepen meer bestaat.

Tenslotte wijzen wij er nog uitdrukkelijk op dat het bovenstaande niet van toepassing is op noodhuisvesting. Het geldt alleen bij nieuwbouw voor definitieve vestiging en grote permanente uitbreiding. Overigens, gezien de beroerde toestand van de schatkist heeft bij de afdeling scholenbouw op het ogenblik voorkeur het bouwen onder de formule van de "integrale tijdelijke huisvesting". Ofschoon daarbij gewerkt wordt met een verkapt lokalenplan, is realisering van een geschiedenisvaklokaal op de wijze als boven geschetst in ieder geval te proberen.

De methode, die een aantal jaren opgeld deed — het Departement stelt het aantal m³ vast én het te besteden bedrag per m³, waarna de bouwheren de plannen, goed te keuren door Rijksgebouwendienst, zelf naar eigen goeddunken opstellen, de zgn. vastbedrag- of prikmethode — wordt steeds minder gevolgd. Waar die nog gebruikt wordt, ook daar kan de sectie geschiedenis slechts met de hand open staan.

1) In het standaard-lokalenplan komen voor:

- A. Algemene theorielokalen;
- B. Theorie-vaklokalen, t.w. voor aardrijkskunde, muziek, biologie, natuurkunde, scheikunde, hand- en lijntekenen, elk met berging;
- C. Vaklokalen = lespracticumllokalen voor natuurkunde, scheikunde, biologie en handvaardigheid, elk met berging;

D. Directievertrekken;

E. Nevenruimten, bijv. conciërgkamer, bibliotheek, garderobe met tassenberging, enz.

Het totaal aantal m² van A. t.e.m. E. wordt verhoogd met 67%, zoals in de tekst uiteengezet.

Rubriek F betreft gymnastieklokalen c.a., G. diversen (bijv. toiletten) en H. breedte en hoogte van ruimten; zij spelen in ons betoog geen rol.

W.E. Renkema

HET VAKLOKAAL GESCHIEDENIS VAN DE CHR. SCHOLENGEMEENSCHAP IN MAARSEN.

Bij het begin van de cursus 1978-79 werd de Christelijke Scholengemeenschap voor Atheneum en Havo in Maarssen gehuisvest in een nieuw gebouw, dat evenals het vorige officieel als een tijdelijk onderkomen ("noodbouw") moet worden beschouwd. De school is op één augustus 1975 gestart. Op 't ogenblik zijn er omstreeks 440 leerlingen, verdeeld over vijf brugklassen, vijf tweede klassen, vier derde klassen en één vier-havogroep. Naar het zich laat aanzien zal dit aantal over enkele jaren zijn uitgegroeid tot ruim 700.

Eén van de 25 lesruimten in het nieuwe gebouw wordt gebruikt als vaklokaal voor geschiedenis. Het totale aantal uren geschiedenis dat in het lopende jaar per week op het schoolrooster voorkomt bedraagt 38; hiervan worden er 30 in het vaklokaal gegeven.

Welke voorzieningen zijn nu getroffen om de lesruimte ook werkelijk als vaklokaal herkenbaar te maken? Laten we eerst een aantal positieve elementen noemen. Op één zijwand en op een gedeelte van de achterwand zijn drie prikborden (uit kurklinoleum vervaardigde "bulletinborden") ter grootte van elk 220 cm. (lengte) bij 90 cm. (hoogte) aangebracht. Het was niet mogelijk op de zijwand één lang, aaneengesloten prikbord aan te brengen aangezien de wand door stalen kolommen (deel uitmakend van het frame van het gebouw) in drie stukken wordt verdeeld. In één van deze gedeelten bevindt zich de toegangsdeur annex een klein raam. Ter vergelijking: een normaal lokaal bevat één prikbord (van ander materiaal) ter grootte van 200 bij 60 cm.

Op het resterende gedeelte van de achterwand is op een hoogte van 220 cm. een 350 cm. lange aluminiumstrip met verschuifbare klemhaken bevestigd. Allerlei illustratiemateriaal, als kaarten en posters, kan hieraan worden vastgeklemd of opgehangen. Op de achterwand bevindt zich verder een wandcontactdoos (op een hoogte van 160 cm). Daarnaast is aan de muur een klaptafeltje bevestigd, waarop de diaprojector geplaatst kan worden. Ter vergelijking: in andere lokalen ontbreekt zowel de aluminiumstrip met klemhaken als de klaptafel en de contactdoos.

De tweede zijwand van het lokaal wordt volledig in beslag genomen door ramen. Het uitzicht biedt weinig stof tot historische bespiegelingen: naast de school bevindt zich (voorlopig) een opslagterrein voor bouwma-

terialen. Het lokaal is voorzien van verduisteringsgordijnen. Ter vergelijking: in normale lokalen komen helemaal geen gordijnen voor.

Op de voorwand is een normaal driedelig schoolbord bevestigd, dat tot op de vloer verzinkbaar is gemaakt. Aan de achterzijde van dit bord is rechts van het midden een wendbare kaartenklem vastgemaakt, die omstreeks 15 cm. boven het bord uitsteekt en alleen geschikt is voor het gebruik van kaarten met stokken. Achter het bord is op de wand een projectievlak aangebracht ter grootte van 145 bij 145 cm. Doordat dit vlak enigszins naar voren kan worden gekanteld kan het ook gebruikt worden voor de overhead-projector, zonder dat er van vertekening van het beeld sprake is. Aan weerszijden van het bord bevindt zich een wandcontactdoos. Ter vergelijking: andere lokalen bezitten geen verzinkbaar bord, geen projectievlak en slechts één contactdoos.

Uit het voorgaande blijkt dat in het vaklokaal geschiedenis verschillende voorzieningen zijn getroffen die de leraar de mogelijkheid geven zijn vak beter tot zijn recht te laten komen dan in een gewoon lokaal zou kunnen. Met nadruk moet worden vermeld dat al deze voorzieningen gefinancierd moesten worden uit de eigen middelen van de school aangezien er geen subsidie voor beschikbaar werd gesteld.

Helaas verschilt de lesruimte voor geschiedenis op één essentieel punt niet van een normaal theorielokaal: de grootte van het lokaal bedraagt nog geen 47 m² (720 cm. lengte bij 650 cm. breedte). Deze ruimte wordt vrijwel geheel in beslag genomen door onmisbaar meubilair (dertig éénpersoonstafeltjes met stoelen, één leraarentafel met stoel, één papierbak en twee gasgevelkachels). De voorste rij leerlingentafels staat zo dicht bij het bord dat er voor de leraar slechts weinig bewegingsruimte overblijft. Bij de ingang van het lokaal is nog net ruimte gevonden voor een lage kast (met drie planken) die tegen de voorwand is geplaatst, gedeeltelijk onder het bord. Deze kast bevindt zich ook in de andere lokalen. De inwendige afmetingen ervan bedragen 200 cm. (breedte) bij 86 cm. (hoogte) bij 35 cm. (diepte). Andere bergruimte kan niet gecreëerd worden in het lokaal. Het zal duidelijk zijn dat de aanwezige kast slechts ruimte biedt voor het bewaren van de leermiddelen, die direkt bij de hand moeten zijn doordat ze met grote regelmaat gebruikt wordt, zoals atlanten, boekjes met leesteksten, stencils, enkele naslagwerken, een woordenboek etc. Al het overige lesmateriaal en de leer- en hulpmiddelen zullen buiten het vaklokaal bewaard moeten worden. Op zich is dit niet zo'n groot bezwaar. Als op een school twee of meer fulltime geschiedenisleraren werkzaam zijn biedt het zelfs voordelen het lesmateriaal niet in het vaklokaal maar in een voor iedere leraar vrij toegankelijke, aparte ruimte te bewaren. Aan één voorwaarde moet dan echter beslist worden voldaan: deze ruimte moet zich op zeer korte afstand van het vaklokaal bevinden.

Op de hier besproken school bevindt zich schuin tegen-

over het vaklokaal geschiedenis een nog niet in gebruik zijnde berging, die in de nabije toekomst uitstekend dienst kan doen als bewaarplaats voor het materiaal aan kaarten, dia's, stencils, posters, geluidsbanden, grammofoonplaten etc. Aanschaf van enkele kasten (waaronder één kast met diepe laden waarin wandplaten en posters kunnen worden opgeborgen), van stapelbakken, die vooral voor het bewaren van voorraden stencils nuttig kunnen zijn, van een kaartenhaak etc. zal onvermijdelijk zijn. Uit welk budget zal deze aanschaf echter gefinancierd moeten worden? Ook hiervoor wordt geen subsidie verleend.

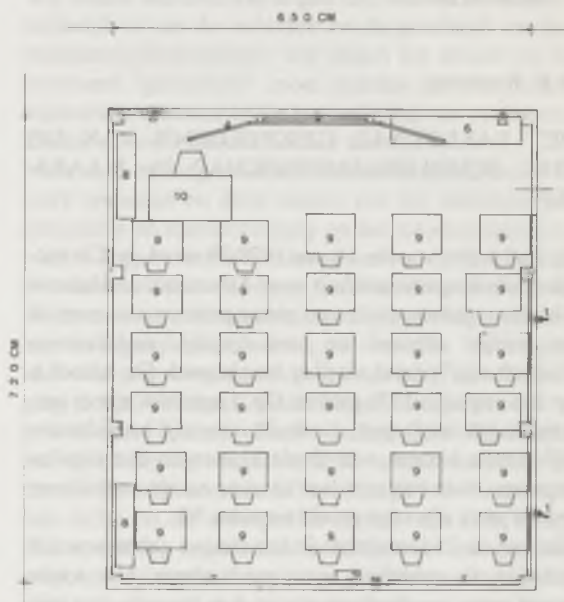
Voor het projectieapparaat, de overhead-projector en de cassetterecorder hoeft geen aparte kastruimte gecreëerd te worden aangezien geen van deze apparaten exclusief bij het vak geschiedenis in gebruik is. Ze worden alle in een centrale berging bewaard.

Van het plaatsen van de vakbibliotheek in het vaklokaal kan wegens het gebrek aan ruimte geen sprake zijn. Dat is jammer, want het is wel zeker dat leerlingen vaker en gemakkelijker boeken lenen wanneer ze deze aan het eind van een lesuur van de leraar zelf uitgereikt krijgen dan wanneer ze zich tijdens de openingstijden speciaal naar de algemene bibliotheek moeten begeven. Bovendien, als de leraar zelf de boeken uitgeeft en inneemt doet zich de gelegenheid voor de mening van de leerling over het gelezene te horen. Door de geringe plaatsingsmogelijkheid voor kasten zijn de geschiedenisboeken op enkele uitzonderingen na alle in de algemene leerlingenbibliotheek geplaatst.

Het ernstigste bezwaar van de geringe oppervlakte van het lokaal ligt in het feit dat hierdoor de mogelijkheden om groepswork, projecten of zelfwerkzaamheid te verwezenlijken sterk worden beperkt. Hoe kan de zelfwerkzaamheid bevorderd worden als de werkruimte die elke leerling tot zijn beschikking heeft door één opengeslagen nummer van Spiegel Historiae reeds grotendeels in beslag wordt genomen? De leraar wordt door de geringe afmetingen van het lokaal veelvuldiger dan hem wellicht lief is gedwongen het frontale, klassikale systeem van lesgeven toe te passen.

Bij de bouw zijn wel pogingen ondernomen om voor geschiedenis een groter vaklokaal beschikbaar te krij-

gen (zoals bijvoorbeeld voor aardrijkskunde wel kon worden gerealiseerd) maar deze moesten stranden op de weigering van het ministerie hiervoor de middelen te fourneren.

Plattegrond vaklokaal geschiedenis Chr. Scholengemeenschap Maarssen

Legenda

1. Prikbord
2. Klaptafel
3. Aluminiumstrip met klemhaken
4. Verzinkbaar drielaksbord (met kaartenklem)
5. Projectievlak
6. Lage kast
7. Wandcontactdoos
8. Gasgevelkachel
9. Eénpersoonstafel met stoel (de meest voorkomen opstelling is weergegeven)
10. Bureau met stoel

De transformatie van de nederlandse maatschappij 1870-1914

Een bespreking van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 13 *Nieuwste Tijd. Nederland en België 1840-1914*, tweede helft, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1978 (559 pagina's, f 115,— per deel. Bij intekening op de complete serie van 15 delen f 95,— per deel).

Redactie voor deel 13: prof. dr. J.C. Boogman, prof. dr. E. Scholliers, prof. dr. Th. van Tijn, prof. dr. L. Wils.

I. Het beeld

Deel 13 en het in 1977 verschenen deel 12 vormen een indrukwekkende getuigenis van de technisch-wetenschappelijke ontwikkeling van de geschiedwetenschap der laatste jaren. De hierin behandelde subperioden 1840-1874 (deel 12), 1874-1895 (deel 13) en 1895-1914 (deel 13) geven niet alleen scherpzinnige syntheses van wat sinds de verschijning van de oude AGN (1949-1958) in het vak is gepresteerd maar retoucheren tevens tal van verouderde opvattingen die, ondanks de correctie daarvan in detailstudies, zich met een opmerkelijke hardnekkigheid weten te handhaven. Ik ben hierop elders al uitvoerig ingegaan.¹

Overziet men deel 12 en 13 dan rijst, wanneer wij ons beperken tot de Nederlandse geschiedenis — de toegemeten plaatsruimte verlangt dat — het beeld op van een maatschappij in transformatie. De agrarisch-ambachtelijke samenleving van ca. 1850 wordt sedert de jaren zestig doorbroken. Het proces van economische groei ontwikkelt zich dan gestaag en evenwichtig, na 1895 zelfs expansief, profiterend — en Nederland is daartoe nu gereed — van de internationale hoogconjunctuur. De standenmaatschappij verandert hierdoor in een klassenmaatschappij. De patronale verhoudingen verkleuren en de traditionele banden ontbinden zich. Steeds feller, hoewel nauwelijks werkelijk revolutionair van aard, stellen zich tegenover de oude maatschappij tal van emancipatorische bewegingen op. Op het gebied der economische en sociale condities, der politieke groepsvorming, van onderwijs en kunst, der relatie tussen kunst en maatschappij, van godsdienst en kerkorganisaties en van de verhouding tussen staat en samenleving raken de gedachten en feitelijke gebeurtenissen in een stroomversnelling die leidt naar grotere welvaart, mobiliteit, creatief vernuft, individualiteit, emancipatie en sociale wetgeving. Er is in dit proces van transformatie een verwonderlijke paradox. Tijdens de tweede helft van de 19de-eeuw wordt de maatschappij opener en vrijer. Zij biedt grotere kansen aan meer mensen om te streven naar wat ieder in zijn hart begeert: vrije tijd, betere opleidingsmogelijkheden, mobiliteit, welvaart en verzorging. Aan de andere zijde echter krijgt de overheid meer en meer greep op die maat-

schappij. Haar groeiende betekenis bepaalt en beperkt die mogelijkheden door legale en financiële macht. Het is juist deze paradox, waarvan de reikwijdte en relevantie nog nauwelijks is onderzocht, die om verklaring vraagt. Het onderzoek gaat echter onverdroten voort. In ieder geval: oorzaken, fasering, tempo en gevolgen van de ter zake genoemde evoluties worden over het algemeen goed belicht, niet altijd even scherp maar daar kom ik nog op terug.

In dit stadium van de beschouwing dient uitdrukkelijk te worden gewezen op het titanenwerk van prof. dr. Th. van Tijn. Niet alleen dwingt zijn inzet gemeten naar het aantal pagina's respect af maar ook kwalitatief staan zijn bijdragen steeds op hoog niveau. De door hem in beide delen verzorgde onderwerpen² zouden, gebundeld, een stellig zeer gewaardeerd boek over de sociale geschiedenis van Nederland in de 19de-eeuw vormen van een geheel andere aard en strekking overigens dan het boekje van Brugmans.³ Hiermee is natuurlijk niets ten nadele van Brugmans gezegd: zijn oeuvre en faam als economisch historicus blijft onverlet, al voltrekt zich aan hem het lot dat menige pionier te wachten staat.⁴ De expose's dan van Van Tijn zijn in een voortreffelijk Nederlands geschreven en zij bevatten, in subparagrafen uiteenvallend, zoveel relevante informatie dat het de schrijver niet moeilijk moet vallen deze, bij publicatie in boekvorm, hier en daar breder uit te meten. Fibula-Van Dishoeck zal zeker, en mijns inziens terecht, hiervoor Van Tijn wel onder druk zetten. Ik wil echter over hem de lofbazuin steken voor wat hij ons hier gegeven heeft. Terwijl Bouman⁵ in 1967 nog wees op het ontbreken van een studie die Brugmans' befaamde dissertatie over de arbeidende klasse zou vervolgen is nu dit manco grotendeels opgevuld. Diederiks profetie uit 1973 dat "Van Tijn de beste in de periode en problematiek ingewerkte persoon (lijkt) te zijn om een dergelijk omvangrijke taak ter hand te nemen" is hiermede uitgekomen.⁶

Het is louter in dit perspectief gezien jammer dat de socioculturele tendenties voor wat de schone kunsten betreft door Van Tijn wel in deel 12 maar niet in deel 13 zijn behandeld. Dat kan men noch Van Tijn noch de redactie euvel duiden en zelfs evenmin. J. Goedegebuure die toch maar hierover voor de tijd 1875-1895 (p. 156-164) en 1895-1914 (p. 384-394) schrijft. Wat Van Tijn geeft is immers al heel veel: het moet hem een ongelofelijke inspanning hebben gekost en de inhoud van Goedegebuure's artikelen is alleszins aanvaardbaar. Hem kan niet verweten worden dat er juist op dit terrein te weinig voorstudies zijn verricht. Maar terwijl hij doorgaans niet veel verder komt dan een encyclopedi-

sche opsomming, heel nuttig overigens, gaf ik veel lof aan Van Tijns behandeling der schone kunsten in de periode 1844-1875 vanwege de relatie die hij legde tussen de beoefening hiervan en de economische en sociale condities van die tijd.⁷ Over een periode waarin het artistiek talent uitblonk door afwezigheid wist hij onze aandacht 16 pagina's lang geboeid te houden terwijl Goedegebuure 8 vrij saaie bladzijden wijdt aan de jaren 1875-1895 waarin heel wat creativiteit schitterde. Wel neemt Goedegebuure nog 10 pagina's voor zijn rekening om over de schone kunsten te schrijven tijdens 1895-1914 maar ook deze zijn meer verhalend dan verklarend.

De redactie geeft als besluit van het boek het algemene beeld in zijn economische, sociale, politieke en socio-culturele aspecten voor de hierboven genoemde drie subperiodes zowel voor België als voor Nederland. Daarnaast biedt zij de lezer een vergelijkend overzicht aan, veelal leidend tot een opsomming van overeenkomsten en verschillen. J.C. Boogman en E. Scholliers schrijven de synthese voor de periode 1840-1874 (p. 479-493), E. Scholliers en Th. van Tijn voor 1874-1895 (p. 494-507) en Th. van Tijn en L. Wils voor de laatste periode 1895-1914 (p. 509-516). C.A. Tamse geeft een samenvatting van Nederland en België in Europa 1874-1914 (p. 517-519) en van De Diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en België (p. 520-521). De redactionele bijdragen zijn van een uitstekend gehalte althans wat betreft de samenvattingen der specifieke studies. De behandeling der overeenkomsten en verschillen bevredigt veel minder. Deel 12 en deel 13 blijven weinig van doen te hebben met comparatieve geschiedschrijving. De synthese voor de periode 1840-1874, waarin de hand van Boogman duidelijk merkbaar is, en de overzichten van Tamse benaderen deze nog het meest. Dat viel ook wel te verwachten: beide hebben zich immers ook bewogen op het terrein van de Belgische geschiedenis.⁸ De redactionele overzichten voor de andere subperiodes voldoen in dit opzicht veel minder. Maar wie waagt deze te bekritisieren? Wie doet er hier in den lande eigenlijk aan vergelijkende geschiedschrijving?⁹

2. Compositie en vormgeving

Deel 13 bevat 452 pagina's leestekst waarvan 206 gewijd aan de Belgische en 246 aan de Nederlandse geschiedenis, een niet onaanzienlijk verschil. Hierna volgen de redactionele bijdragen, het notenapparaat, de lijst van geciteerde bronnen en literatuur, de beredeneerde bibliografie, de verantwoording van de illustraties en een index op personen, helaas niet op zaken. Dat alles is gelardeerd met mooie illustraties. De gebruiker moet evenwel geen last van een tennisarm hebben wanneer hij het boekwerk uit de kast wil nemen: het weegt maar liefst 3 kg!

Het vergelijkend overzicht voor de periode 1840-1874,

dat ik in deel 12 node miste, is in deel 13 opgenomen. Niettemin neemt het echter het fundament van mijn in 1978 geuite kritiek niet weg daar deze redactionele balans zonder bezwaar in deel 12 geplaatst had kunnen worden.¹⁰ Nu moet de lezer twee zware delen hanteren ook voor wat betreft de beredeneerde bibliografieën, want wat men dienaangaande mist in deel 12 staat wel in deel 13.

Het criterium der compositie is economisch, nl. de Kondratieffgolf: expansie gedurende de jaren 1844-1873 en 1895-1914, contractie van 1873 tot 1895. De niet altijd naar deze norm ingedeelde thema's zijn als het ware de historische reflectie op een groeiende belangstelling van wetenschappers, met name van economen, voor conjunctuurgolven uit de behoefte de economische stagnatie van onze dagen te willen verklaren.¹¹ De thema's zijn dezelfde als die van het vorige deel: zowel voor België als voor Nederland wordt aandacht besteed aan het economische, sociale en socio-culturele leven alsmede aan de politieke ontwikkeling. Mijn bezwaar dat de meeste beredeneerde bibliografieën niet in deel 12 waren opgenomen vervalt nu grotendeels omdat ze in dit deel zijn geplaatst. De redactie verantwoordt het ontbreken daarvan in deel 12 met de woorden dat in het vorige boekwerk alleen die "bibliografieën zijn opgenomen van de auteurs die uitsluitend voor dat deel een bijdrage hebben geleverd. In dit deel treft men de bibliografieën aan van de auteurs die aan beide banden hebben meegewerkt. Hun bibliografieën hebben tevens betrekking op de in deel 12 opgenomen bijdragen".¹² Dat klopt toch niet helemaal. J. Goedegebuure schrijft in deel 13 een essay over de schone kunsten voor de jaren 1875-1914. Hiervan is een beredeneerde bibliografie maar voor de periode 1844-1875 blijft men deze missen. Zij staat noch in deel 12, waarin Van Tijn de schone kunsten behandelde, noch in deel 13. De bibliografie die betrekking heeft op het artikel van Goedegebuure is trouwens opvallend kort, zelfs oppervlakkig. Zij is het residu van een niet al te krachtig verhaal. Het is hier niet de plaats die bibliografie aan te vullen, maar studies als die van bijvoorbeeld Colmjon,¹³ 's-Gravesande,¹⁴ Reeser¹⁵ en Saalborn¹⁶ hadden er toch in moeten paraderen.

Het compliment door mij gemaakt over de vormgeving van deel 12 kan hier worden herhaald al zou van deze band best twee delen gemaakt mogen zijn. Ik ga opnieuw voorbij aan de overlappingen: zij zijn niet te vermijden. Drukfouten signaleren heeft tegenwoordig niet zoveel zin meer. Bovendien: naarmate deze uitgever langer wacht met het toezenden van AGN-recensie-exemplaren aan Kleio krijgt het laten opdraven van het zetduiveltje ook minder kans. Fibula-van Dishoeck stuurt nu achtereenvolgende delen aan de gebruikers toe met inlegvellen van errata en aanvullingen. Voor de delen 12 en 13 zijn die al voorhanden. Een werkelijk navolgenswaardig initiatief! Slechts op één drukfout wil ik wijzen omdat de hardnekkige consequentie ervan het

tegendeel van een drukfout doet vermoeden: J.H. van Stuyvenberg moet geschreven worden als J.H. van Stuijvenberg.

Hinderlijk blijft de weglating der paginering van tijdschriftartikelen of studies uit verzamelbundels zowel in de lijst van geciteerde bronnen en literatuur als in de beredeneerde bibliografieën. De lezer — en de AGN is ook bedoeld voor niet-historici — behoeft nu gelukkig minder heuristische problemen op te lossen. Bijna altijd worden de namen der tijdschriften voluit genoemd zodat hij, in tegenstelling tot deel 12, niet meer aankijkt tegen voor hem wonderlijke en ook onbegrijpelijke afkortingen. Ondertitels van boeken en verzamelbundels worden nu eens wel dan weer niet vermeld. Het blijft raadselachtig waarom bij artikels van Baudet en Van Stuijvenberg achter de titel van de verzamelbundels, waarin hun studies zijn verschenen, wel de uitvoerige ondertitel is opgenomen en deze niet is gegeven bij de werken van bijvoorbeeld H.P.H. Nusteling, W.H. Posthumus-Van der Groot en A. de Waal en J.A. Verdoorn.¹⁷

Het valt opnieuw te betreuren dat ook in deel 13 van een consequente annotatie geen sprake is. Het notenapparaat is zelfs geheel afwezig bij de hoofdstukken over het economische leven in België 1873-1895 (p. 11-34) en 1895-1914 (p. 225-247), verzorgd door resp. J. Craeybeckx, G. Kurgan-Van Hentenrijk en K. Veraghtert. Evenmin zijn er annotaties te vinden over het thema Het sociale leven in België althans wat betreft het onderdeel vrouwenemancipatie 1844-1914 (p. 66-76) van de hand van D. Keymolen. In de paragrafen vallend onder Het socioculturele leven in België zoekt men vergeefs naar noten waar E. Witte de vrijdenkersbeweging 1873-1914 (p. 102-106) en R. van Eenoo de pers 1873-1914 (p. 106-111) beschrijven. Het onderwijs in België dat voor de twee subperiodes behandeld wordt door M. de Vroede (p. 111-126 en 328-351) en de arbeidersbeweging 1873-1914 van de hand van D. de Weerd (p. 58-65) bevatten daarentegen wel noten hoevel zeer weinig. H. Gaus die de literatuur en kunst beschrijft voor België tijdens de jaren 1895-1914 (p. 352-358) gebruikt echter weer geen annotaties terwijl hij dat wel deed voor de periode 1844-1895 in deel 12. Het onderdeel onderwijs in Nederland voor beide subperiodes geschreven door L. Dasberg en J.W.G. Jansing (p. 129-144 en 361-372) telt slechts enkele noten aangaande de numerieke aspecten van dit thema, afkomstig van Jansing, maar in het stuk dat Dasberg voor haar rekening neemt komt men geen enkele noot tegen. Zeer kwalijk is dat de grote hoofdstukken over de politieke ontwikkeling in België (p. 165-206 en 395-430) van L. Wils iedere annotatie ontberen zoals dat ook het geval is in de paragraaf over de boeren 1894-1914 (p. 286-294) van J. Craeybeckx.

Nu vergoeden de beredeneerde bibliografieën veel maar voor een handboek is het ontbreken van annotatie wetenschappelijk onaanvaardbaar temeer daar er druk op los wordt geciteerd zonder vermelding van de

bron. Grafieken en tabellen gaan in de beschrijving van de economische ontwikkeling in België nu eens wel dan weer niet vergezeld van de vindplaats. Dat roept toch irritatie op! Wordt de bron overigens bij die gegevens toch genoemd dan geschiedt dat vaak afgekort; de bron zelf is echter dan niet volledig beschreven in de lijst van geciteerde bronnen en literatuur.

3. Inhoud

Het economische leven in Nederland is voor de periode 1873-1895 (p. 35-56), jaren van economische contractie en voor 1895-1914 (p. 249-284), jaren van economische expansie, behandeld door de in april 1975 overleden prof. dr. J.A. de Jonge. De redactionele inleiding vermeldt, evenals in deel 12 op pagina 9, dat diens bijdragen vóór zijn overlijden in ruwe vorm werden ingeleverd. Prof. dr. W.J. Wieringa en prof. dr. Th. van Tijn (alweer!) bewerkten zijn tekst.¹⁸

J.A. de Jonge was een groot economisch en sociaal historicus.¹⁹ Het is van belang op zijn betekenis voor het vak nader in te gaan. Zijn dissertatie. De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914 (Amsterdam 1968, herdrukt Sun-Nijmegen 1976) is zonder weerga: een onmisbaar handboek. Naast andere baanbrekende detailstudies — de meeste zijn genoemd in het bibliografisch apparaat van deel 13 — moge toch apart vermeld worden zijn schitterende studie over Delft in de 19de-eeuw, een glanzende parel in de reeks stadsgechiedenissen die de laatste jaren zijn verschenen.²⁰

Wanneer en in welke mate geschiedt de industrialisatie in Nederland? Welke oorzaken liggen er aan ten grondslag? Het debat over deze problematiek is in de historiografie nog steeds omvangrijk en diepgaand en het kan beslist niet als gesloten worden beschouwd. Zo is er bepaald geen eenstemmigheid over het complex van oorzaken dat de industrialisatie teweegbrengt. De gedachtenwisseling over fasering en intensiteit der industrialisatie mag echter sinds de dissertatie van De Jonge als beëindigd worden beschouwd.²¹ Het verschil van mening over periodisering van de industrialisatie is door zijn proefschrift (voorlopig) beslecht. Hoe rekbaar, en daardoor soms vaag, het begrip industriële revolutie ook wordt geïnterpreteerd²² het voornaamste element daarvan is de transformatie van de nijverheid. Het boek van De Jonge gaat vooral hierover, zonder dat hij echter andere daarbij behorende invalshoeken verwaarloost. Hij behandelt ook landbouw, handel, scheepvaart, bevolkingsgroei, onderwijs, financiering van de nijverheid en overheidsbeleid. De aspecten zijn door hem integrerend beschreven en — dat maakt zijn studie zo beslissend — met indrukwekkend kwantitatief materiaal onderbouwd. Door zijn werk is de opvatting van Brugmans, nl. dat in de jaren 1850-1870 de industriële revolutie plaatsvindt niet meer te handhaven.²³

Toch blijkt uit De Jonge's werk dat Brugmans niet helemaal ongelijk heeft. Wel toont het aan dat Nederland

omstreeks 1850 een agrarisch land is met een achterlijk ontwikkelde nijverheidssector en een traditioneel georiënteerde handel, maar de jaren 1850-1870 kunnen niettemin doorgaan voor een aanlooperperiode van de industrialisatie. Daarna ontwikkelt de industrie zich gestaag, hoewel in tempo afgeremd door de internationale depressie van de jaren tachtig. In dat groeiproces treedt een expansieve versnelling op na 1895 als Nederland wordt meegezogen in de internationale hoogconjunctuur. Op overtuigende wijze heeft de Jonge ons inzicht verschaft in de loop van het industrialisatieproces. En de factoren die hebben bijgedragen tot de industrialisatie beschrijft hij niet alleen maar hij analyseert ze ook en hij staft zijn betoog met kwantitatief materiaal. Op grond hiervan komen als primaire factoren volgens hem in aanmerking "de toepassing van nieuwe productiefuncties waarachter de ontwikkeling van de natuurwetenschappen alsmede een fundamentele verandering in het sociaal-culturele klimaat schuil gaat, de expansie van de buitenlandse afzet, de vergroting van de inkomsten uit N.O.-I., de bloei in de scheepvaartsector. De bevolkingsgroei was, evenals de kapitaalvorming, een accelerator, geen initiële impuls in het groei-proces hier te lande.²⁴

Wij worden niet zo zeer opgestoten als meegezogen in de vaart der volken. De economische opleving begint in de traditionele sectoren en zij wordt door conjunctureel gunstige omstandigheden der omringende landen gestimuleerd.²⁵ Over de verhouding tussen vraag- en aanbodfactoren die het oorzakencomplex van de Nederlandse industrialisatie raakt geeft De Jonge nog geen volledige klaarheid. De vraag rijst zelfs of dat kan. De zaak is al jaren in studie en onderwerp van discussie.²⁶

De ter zake genoemde aspecten komen vrijwel alle aan de orde in de door De Jonge in beginsel verzorgde hoofdstukken voor de AGN, deel 12 en 13. Het gaat hier om het laatste deel waar De Jonge twee subperiodes voor zijn rekening neemt. Het hiervoor opgeroepen beeld vindt men er in terug al ligt het teveel vergruizeld in paragrafen over overheidsfinanciën, agrarisch bedrijf, nijverheid, bankwezen en handel. De interdependentie is vrijwel zoek. De numerieke gegevens die in de dissertatie een integrerend deel vormde in zijn betoog zijn hier als een soort toespijs aan het einde van zijn verhandeling over het economisch leven 1895-1914 bijeengezet. Als los zand fungeren zij in het verhaal: het zal de lezer wel door zijn vingers glijden. En soms betrapte ik mij tijdens het lezen van zijn verhaal op de gedachte: dit is De Jonge toch niet? Het gaat mij moeilijk af hier kritiek te leveren op zijn bijdragen maar misschien had de redactie kunnen overwegen meer aandacht te besteden aan het befaamde hoofdstuk 17 uit De Jonge's dissertatie. Dit hoofdstuk analyseert "De industriële ontwikkeling gezien in het licht van enkele facetten van de theorie van Rostow".²⁷ De essay's van De Jonge hadden daardoor beslist een extra dimensie gekregen die ze nu missen. Rostow's naam bijvoor-

beeld zoekt men ook vergeefs in de index op personen. Kan dat eigenlijk wel? Het zij mij vergund ten slotte hier iets over te zeggen.

In de economische politiek van na de Tweede Wereldoorlog wordt door de Westeuropese landen en de Verenigde Staten de industrialisatie tot een hoeksteen van het beleid gemaakt. Ook de gehele ontwikkelingsproblematiek zet men in woord en geschrift af tegen de westerse ontwikkeling die gelijk staat met economische groei, met modernisering en met democratie. In dit perspectief heeft het boek van de Amerikaanse econoom W.W. Rostow, *The Stages of economic Growth. A non-communist Manifesto* (1960) een overweldigende belangstelling gekregen. Hij ontwerpt hierin groeifasen naar aanleiding van zijn onderzoek der Engelse industriële revolutie, die dan door hem worden geüniversaliseerd. Het belangrijkste stadium voor een economie is de "take-off". De kenmerken hiervan zijn: 1) relatief korte tijdsduur 2) snelle stijging van de investeringsquote 3) ontwikkeling van "leading sectors" in de economie 4) het ontstaan van een politiek-institutioneel kader dat die expansie begeleidt en bevordert.²⁸

Een andere economische groeitheorie van betekenis voor het economisch-historisch onderzoek is die van Alexander Gerschenkron. In zijn *Economic Backwardness in historical Perspective* (1952)²⁹ gaat Gerschenkron, in tegenstelling tot Rostow, uit van alternatieve mogelijkheden voor het bereiken van economische groei. De eigengeaardheid van de ontwikkelingslanden wordt door hem erkend. Hij keert zich fel tegen de door Rostow ontworpen stadia van economische groei. De "leading sector" als motor voor de "take-off" kan in zijn ogen geen genade vinden. Volgens Gerschenkron geschiedt de industrialisatie in diverse sectoren tegelijkertijd: de groei verloopt dus gelijkmatig over een breed front ("balanced growth"). De "great spurt"-Gerschenkron's aanduiding voor de industrialisatie — is discontinu met de voorafgaande maatschappelijke ontwikkeling en niet het cumulatief resultaat ervan.³⁰

De Jonge nu maakt in zijn proefschrift duidelijk dat er in ons land van een industriële revolutie of, om met Rostow te spreken, van een "take-off" geen sprake is. Rostow's duur van de "take-off"-fase, 20 à 30 jaar, geldt niet voor Nederland. De industriële ontwikkeling is hier geleidelijk en gelijkmatig en niet "unbalanced". Zij valt — en daarover heeft De Jonge het niet — evenmin in te passen in Gerschenkron's theorie over de "great spurt" waarvoor hij een periode van hoogstens 10 à 12 jaar reserveert.

Een historiografische aanvulling in bovengenoemde zin zou gewenst zijn geweest en, dunkt mij, een hommage aan Jan Aart de Jonge.

Het sociale leven in Nederland is voor de subperiodes 1875-1895 (p. 77-100) en 1895-1914 (p. 295-326) geschreven door de Utrechts hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis Th. van Tijn. Ik wees al op

de algemene betekenis van zijn werk. Hoewel de jaren 1875-1895 over het algemeen jaren van contractie zijn moet men die niet teveel overdrijven. De intensiteit van het proces van economische groei wordt er wel door vertraagd, maar de groei gaat door. De van 1877 tot 1895 durende agrarische depressie tast evenwel het inkomen van de landbouwende bevolking aan, maar voor de stadsbevolking betekent deze een verruiming van het budget doordat zich in de primaire levensbehoeften een prijsval voordoet.

De groei naar economische wasdom blijkt in deze subperiode duidelijk: het leven komt in de "greep van de moderne internationale conjunctuurbeweging".³¹ In de neergaande trend zijn de jaren 1883-1887 en 1892-1894 zonder meer rampjaren zowel voor de mensen op het platteland als voor die in de stad. Een van de grote kwaliteiten van Van Tijns artikel is dat hij zijn kwalificaties ook bewijst met cijfermateriaal aan de hand van numerieke gegevens betreffende het verbruik van voedingsmiddelen en, nog interessanter, met een gedifferentieerd budgetonderzoek. Bij het laatste gaat het om de gemiddelde uitgaven per gezin en per volwassene-equivalent op jaarbasis. Uit de tabellarisch gerangschikte gegevens kunnen conclusies getrokken worden voor de door Van Tijn gespecificeerde categorieën arbeiders, te weten ongeschoolden in kleine steden, ongeschoolden in grote steden en geschoolden in grote steden.

In de hier beschouwde periode (1875-1895) worden de boeren in de akkerbouw op de zeelei vanaf het begin, de boeren met gemengd bedrijf vanaf ca. 1885, de ambachtslieden, neringdoenden en ongeschoolden op het platteland door de agrarische crisis in hun naakte bestaan bedreigd. Toch moet men die agrarische crisis niet te dramatisch belichten.³² Natuurlijk, de koopkracht van de boer daalt maar die van de stedeling stijgt. Ondanks de crisis neemt de welvaart toe in het bijzonder door de ontwikkeling van handel, transitoverkeer en dienstensector in de groeipolen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.³³ Mensen op zoek naar werk trekken naar de grote steden. Ruim 80% van de vestigingssaldi van gemeenten met meer dan 20.000 inwoners komt in 1880-1895 voor rekening van de drie grote steden.³⁴ In vele andere steden trekt men verder als daar geen werk is te vinden. Zo vond ik uit gegevens betreffende Haarlem (geen industriestad) dat van 1880 tot 1885 er zich, vooral komend uit de kop van Noord-Holland, 19.423 mensen vestigen maar er trekken er weer 13.767 weg.³⁵ Ook verhuizen velen naar gene zijde van de Atlantische Oceaan.

Naast de geografische mobiliteit en de urbanisatie ontleedt Van Tijn andere belangrijke demografische kenmerken. Veel aandacht wijdt hij terecht aan de bevolkingsgroei die na 1876 in toenemende mate toegeschreven kan worden aan de daling van de sterfte veroorzaakt door vermindering van de epidemische ziekten en de zuigelingensterfte. De val in de laatste is het grootst in die provincies waar de sterfte vroeger het grootst was, nl. in de vier westelijke provincies. In

Noord-Brabant en Limburg stijgen zelfs die cijfers. Hoewel men tabellarische reeksen gerubriceerd volgens doodsoorzaken zou wensen is de verklaring van die daling in de sterfte van groot belang. Fundamenteel in de reeks van die factoren acht Van Tijn de mentaliteitsomslag: "het besef dat men niet willoos aan het lot was overgeleverd, maar dit meer en met succes in eigen hand kon nemen, verbreidde zich vooral in het westen en noorden".³⁶ Deze mentaliteitsomslag typeert ook de overgang van de standen — naar de klassenmaatschappij. De traditionele instituties verliezen hun greep op de massa. Niet alleen de plaatselijke establishment maar ook — en zij kan daar deel van uit maken — de kerk. De laatste blijft in het bijzonder halsstarrig vasthouden aan haar overtuiging dat de oorzaak van de armoede gezocht moet worden "in de individuele omstandigheden en eventueel in individuele schuld".³⁷ Juist die houding van de establishment en de sociale onzekerheid zijn de aanjagers van de motor der sociale, politieke en kerkelijke opposities.

De mentaliteitsverandering, de wording van de klassenmaatschappij, de verharding der zakelijke en persoonlijke verhoudingen en de sociale mobiliteit zijn het eerst in het westen, daarna in het noorden van het land te signaleren. Hieraan ontleent Van Tijn een cadans in sociale beweging en in sociale organisaties waarvan hij een zo precies mogelijke verklaring geeft. De sociale beweging begint in Holland in de grote steden en in de Zaanstreek (1876-1887), gaat uit van radicaal-democraten, socialistische organisaties en van orthodox-protestanten. In deze fase is de arbeidersvakorganisatie van geen belang; het aantal stakingen is bovendien gering. In de tweede fase (1888-1895) groeit en manifesteert de sociale beweging zich ook in de noordelijke provincies, Groningen en Friesland, en in Twente. De rooms-katholieke vakorganisatie krijgt in deze periode eveneens betekenis. Er zijn nu geruchtmakende stakingen: in Twente, 1888-1890 door textielarbeiders, in Friesland, Drenthe en Overijssel door de veenarbeiders, in Rotterdam door de havenarbeiders en op Het Bildt in het noorden van Friesland door landarbeiders. Ook in deze stakingen registreert Van Tijn een cadans. De vakbeweging speelt in deze fase een belangrijke rol. Het is tevens de tijd der feministische bewegingen.

Van Tijn confronteert de lezer met zijn verklaring waarom er wel in Holland, Groningen, Friesland en Twente sociale bewegingen ontstaan en in de andere provincies in flauwere mate of in het geheel niet. Tevens weet hij het faseverschil aannemelijk te maken tussen Holland resp. Groningen-Friesland. Het grensverleggende nu van zijn studie vind ik de cadans die hij zoekt, registreert en toonzet. Er is de cadans tussen Holland enerzijds en Friesland en Groningen anderzijds, tussen Holland/Groningen/Friesland en de rest van het land. Er is de cadans in de stakingsgolf van 1888-1890, in die van de Algemeen Nederlandsche Diamantbewerders Bond en het Nationaal Arbeids Secretariaat en in die van de katholieke, protestants-christelijke, liberale en socialis-

tische beweging. De lezer is geïmponeerd!

Het gaat om uitbreiding van kiesrecht, subsidiering van het bijzonder onderwijs, sociale emancipatie en soms agiteert de massa alleen maar om brood. Zoals in de jaren veertig treedt ook nu de overheid repressief op maar het verschil is dat er in deze jaren sociale organisaties bestaan die terugslaan.

Er zijn de klassieke werken van Brugmans en Rüter.³⁸ Ook Giele heeft heel wat gedaan aan studie van sociale organisaties, sociale bewegingen en aan de theorie daarvan.³⁹ Van Tijn heeft zelf dienaangaande duidelijk zijn sporen in Clio's hof achtergelaten.⁴⁰ Op zijn instituut zet hij velen op dit terrein aan het werk.⁴¹ Er zijn ook de nog steeds onmisbare werken als bijvoorbeeld dat van Vliegen.⁴² Bij de aanvang van zijn arbeid keek Van Tijn dan ook beslist niet uit over een onbeploegde akker. En toch: veel wat men bij Van Tijn leest komt wel bekend voor maar krijgt soms een heel ander perspectief. De gehele beschrijving van ontstaan, groei, doelstelling en aard der sociale organisaties zit vol originele interpretaties waarin hij, en soms ook wel zijn studenten — hij bedankt ze er grootmoedig voor — veel energie hebben stoken.

De periode 1895-1914 kenmerkt zich door economische groei en toeneming van de welvaart. Van Tijn toont dit kwantitatief aan met een tabel van de gemiddelde uitgaven per gezin en per volwassene-equivalent op jaarbasis van 1) ongeschoolden in kleinere gemeenten 2) ongeschoolden in kleinere steden 3) geschoolden in kleinere steden 4) ongeschoolden in grote steden 5) geschoolden in grote steden. Er zijn in deze jaren nauwelijks inzinkingen van economische aard en dan nog kort van duur, nl. in 1900 en in 1907/1908. De in de vorige periode beschreven demografische evoluties worden nu voor deze jaren voortgezet. De continuïteit hiermede blijkt duidelijk. Zo ziet men maar weer: iedere caesuur, ook de Kondratieff, is willekeurig. Ten aanzien van geboorte en sterfte blijven de zandprovincies achter met dien verstande dat de daling van het sterftecijfer daar later inzet dan in de overige, vooral westelijke, provincies en dat de geboortecijfers vergeleken met de andere provincies bijna de gehele periode zich op een hoog niveau stabiliseert.

De klassenmaatschappij ontplooit zich in breedte en diepte. Liefdadigheid wijkt voor recht op ondersteuning, kerktoerenmentaliteit voor geografische mobiliteit, sociale verstarring voor openheid, berusting voor de eis op emancipatie: de gapende kloof tussen staat en maatschappij wordt gedempt. Het gehele panorama ontrolt zich: hoe het de socialisten vergaat, de katholieken, de liberalen, de protestants-christelijken. Schaepman en Talma krijgen evenveel aandacht als Domela Nieuwenhuis en Troelstra. De tweespalt in de vakbeweging, het ANDB — en het NAS-model, de betekenis van de spoorwegstakingen. Natuurlijk, men blijft aan Rüter denken. Maar het is Van Tijn, met dank aan Rüter, en nog veel meer!

Na de economische en sociale ontwikkelingen lijkt het mij gewenst nader in te gaan op de beschreven politieke ontwikkeling van Nederland die C.A. Tamse op zich neemt voor de jaren 1874-1887 (p. 207-224) en J.T. Minderaa voor de jaren 1887-1914 (p. 430-478). De caesuur is dus ook hier losgelaten.

Tamse schrijft een prettig leesbaar verhaal over de distantie tussen het politieke en maatschappelijke bestel tijdens de jaren 1874-1887. Pas door de grondwetswijziging van 1887 worden de voorwaarden geschapen voor de doordringing van staat en maatschappij. De buitenparlementaire acties van de schoolagitatatie en die van de uitbreiding voor het kiesrecht zijn de duidelijke tekenen aan de wand voor de populariteit van de Staten-Generaal. Zij zijn de weergave van het besef dat het parlement de maatschappelijke evoluties niet bijhoudt. De constitutionele crisis is evident. Na het kabinet-Kappeyne van de Coppello (1877-1879) kunnen alleen nog zakenministeries een stuiptrekkend leven leiden. De invloed van de koning groeide navenant bij opeenvolgende slepende formaties en kabinetcrises in 1875, 1876, 1877, 1879, 1882, 1883 en 1886. Tamse bespreekt ook de politieke partijvorming in deze jaren waarbij dan alleen de liberale dakorganisatie, de in 1885 totstandgekomen Liberale Unie, geen moderne partij is. Hij gebruikt het begrip partij ook voor de conservatieven die juist in die tijd als zelfstandige *groep* verdwijnen. Terwijl Tamse over het algemeen helder verhaalt is hij hier uitermate duister. Men zou graag precies weten waarom de conservatieven als groep uit de politiek verdwenen. In deel 12 op pagina 409 lezen wij daar wel over maar bij lange na niet genoeg. Nu kan Tamse daar zelf weinig aan doen. Er is niet zo veel studie verricht over ontstaan, functioneren, ideologie en afsterven van een conservatieve "partij".⁴³

De politieke ontwikkelingen in Nederland gedurende de jaren 1887-1914 neemt Minderaa voor zijn rekening. Waar Tamse op preludeert, nl. dat door de grondwetsherziening van 1887 staat en maatschappij elkaar gaan vermengen, vormt de hoofdmoot van Minderaa's thema. De overbekende kiesrecht-, onderwijs- en sociale kwestie vindt de lezer vanzelfsprekend hier terug: het aantal overlappingen met andere aspecten in dit deel neemt dan ook zienderogen toe.

Het gaat in de hier afgemeten tijd nog steeds om de antithese tussen confessionelen en liberalen maar nog veel meer om de tegenstelling tussen conservatieven en progressieven op sociaal terrein. De periode is politiek gezien tot 1901 een in hoofdzaak liberale tijd, daarna tot 1914 van confessionele aard met uitzondering van het liberaal minderheidskabinet — De Meester (1905-1908) en van de extra-parlementaire regering — Cort van der Linden (1913-1918). De diverse kabinetsformaties, de specifieke werkzaamheden van die ministeries, de ontwikkeling van de politieke partijen, de groepsvorming daarin en de eventuele afsplitsingen daarvan naar aanleiding van de drie hierboven genoemde kwesties, de sociale organisaties: zij worden alle door Min-

deraa precies weergegeven. Het stuk kabbelt zelfs voort in vrijwel eindeloze deining. Het verging mij wel eens als de vrije-tijd-fietser die na een paar kilometer boven zijn fiets wegdroomt. Dat valt niet altijd Minderaa te verwijten. Hij heeft veel werk verzet. De beschikbare kennis is voor deze periode door hem uitstekend samengevat, maar men mist de flonkering.⁴⁴ De *historicus* schrikt van de arbeid die voor deze jaren nog valt te doen. Een heel terrein van studie ligt daar nog braak. Te denken valt aan onderzoek naar functie en betekenis van de pers waarvoor wel voor België maar niet voor Nederland een paragraaf is ingeruimd.⁴⁵ naar het districtenstelsel, naar de interne organisatiestructuur der partijen, naar de verhouding tussen partij en fractie en arbeidersvak-resp. standsorganisatie, naar de relatie tussen partijleiding en achterban en het is zeker dat "omtrent de driehoek overheid, politiek en bedrijfsleven, in de moderne tijd van zo ongemeen belang, het in Nederland (ontbreekt) aan historische samenvatting".⁴⁶ In de buitenlandse politiek strijden legalisme en moralisme om de erepalm. Zelfs het ethisch imperialisme kondigt zich aan als uiterste consequentie van een star volgehouden neutraliteitspolitiek. De zedelijke roeping die wij gevoelen t.a.v. Indië en de "brute machtspolitiek" van de grote mogendheden weten wij op te vijzelen tot een functie van gidsland. De mening vat post dat wij voorbestemd zijn de rechtsorde te handhaven. Representanten van deze roeping zijn de rechtsgeleerden, Asser, Den Beer Poortugael, De Louter en Van Vollenhoven.⁴⁷

Er dienen nog enkele notities gemaakt te worden over het socioculturele leven in Nederland over de beide subperiodes (p. 127-164 en 359-394). L. Dasberg en J.W.G. Jansing schrijven over onderwijs, J.A. de Kok over kerken en godsdienst en J. Goedgebuure over de schone kunsten. Wat betreft het onderwijs behandelt Jansing de numerieke en Dasberg de inhoudelijke kanten. Opnieuw, zoals voor deel 12, kan de vraag worden gesteld of hun bijdrage niet aan waarde had gewonnen door een integratieve behandeling van de numerieke en kwantitatieve aspecten. Het hier gegeven exposé is evenwel uiterst leerzaam. Een gevolg van de economische groei is de toeneming van de belangstelling voor onderwijs met kans op sociale mobiliteit. De wet op het lager onderwijs van 1878 begunstigt wel de openbare school maar het confessionele onderwijs ontplooit zich eveneens krachtig. De schoolstrijd is daar zelf debet aan. Uit de door Jansing verstrekte numerieke gegevens betreffende schoolverzuim, leerlingenschaal, aantal leerlingen per school, financiering van het onderwijs door de gemeenten, verhoudingspercentages tussen het aantal leerlingen bij het openbaar en bijzonder onderwijs blijkt dat de provinciale verschillen minder worden. Wel nemen Noord- en Zuid-Holland een voorhoede positie in, maar de nadere provincies lopen in. Ook worden de verschillen tussen openbaar en bijzonder onderwijs geringer; het bijzonder onderwijs neemt in

omvang toe. De vermindering van het absoluut schoolverzuim vóór de invoering van de leerplicht (1901) is opvallend: men groeit als het ware naar de leerplicht toe! De tabellen betreffende het voorbereidend hoger- en middelbaar onderwijs (de wet van 1876 bracht een duidelijke hervorming) en die voor de studenten aan de universiteit adstrueren de transformatie van de Nederlandse maatschappij: "Meer kennis, meer kans".⁴⁸ De expansie van de HBS is explosief, het aantal studenten in geneeskunde, wis- en natuurkunde neemt sterk toe. Het land van juristen en dominees krijgt, vooral door de modernisering van de samenleving, behoefte aan andere specialisten.

De beschrijving van de inhoudelijke aspecten door Dasberg is wederom een plezier om te lezen. De jaren 1875-1895 vormen het hoogtepunt van de schoolstrijd met name op het terrein van het lager onderwijs. De wetten van 1878 en 1889 houden zich meer bezig met de politieke organisatie van het lager onderwijs dan met de inhoud daarvan. Het standsbewustzijn houdt het vaandel nog hoog in deze jaren al heten de armenschoolen vanaf 1876 kosteloze scholen. Dat is niet alleen een naamsverandering, "maar een verandering in visie".⁴⁹ Het MULO en het ambachtsonderwijs, de kook-, huishoud- en nijverheidsscholen floreren. De onderwijzersopleiding wordt geïnstitutionaliseerd. De tijd dat de kwekeling zijn (soins vluchtige) pedagogische bagage meekrijgt van een schoolhoofd behoort sinds de wet van 1878 tot het verleden. Onderwijskunde is nu een onderdeel van het program van de kwekeling. Terwijl in de jaren 1875-1895 het rationalisme en materialisme nog duidelijk ten grondslag liggen aan de onderwijsdoelstellingen verschuiven deze gedurende de volgende jaren naar meer ideële doelen. Immers, "Het onderwijs moest borg staan voor een beschermende periode, vrij van zorgen en problemen van de volwassenen, geheel gewijd aan de ontplooiing van alles wat aan gaven in het kind aanwezig was".⁵⁰ Dat is uitsers boeiend en Dasberg werkt dat ook wel uit. Helaas citeert zij nogal eens zonder bronvermelding. Wat moet de lezer overigens aan met Pädagogische Provinz, herbartisme, Bewegung vom Kinde aus, schoolcentered, child-centered, Landerziehungsheime zonder dat deze uitdrukkingen worden verklaard of in internationaal perspectief geplaatst? Met het artikel van De Kok zit ik in mijn maag. Wanneer het weggelaten zou zijn had men nauwelijks wat gemist. Men zit nu wel met zeer veel doublures: heel veel uit zijn stuk komt men tegen in de politieke, sociale en onderwijsbeschouwingen. Het gaat bij De Kok in de periode 1875-1895 om de verzuiling die begint bij de onderwijswet van 1878 en omstreeks 1910 nog steeds niet is voltooid. Men kan dat lezen bij Dasberg, Tamse, Van Tijn en Minderaa. Het ontstaan van de gereformeerde kerken in Nederland in 1892 als resultaat van het samengaan van de afgescheidenen van 1834 en de dolerenden van 1886 las ik niet elders. Voor de jaren 1895-1914 schrijft De Kok over "Kerken en godsdienst: het uiteengaan van kerk en sociale voorzieningen".

Hoewel de titel van zijn thema niet erg helder is weet De Kok toch duidelijk te maken wat hij bedoelt. Kern van zijn betoog is dat de kerkelijke armenzorg terrein verliest door migratie van platteland naar stad en door de interne migratie binnen de stad zelf. Zowel de instellingen van kerkelijke alsmede vele burgerlijke instellingen van armenzorg zien de oorzaken van de armoede in individuele omstandigheden: de kerk raakt haar greep op de massa kwijt. Dit hele verhaal lezen we ook al bij Van Tijn op pagina 87. Instructief is echter zijn bijdrage over kerk en stedelijke samenleving, levensbeschouwing en sociale kwestie en over de "couleur locale" van kerkelijke en andere organisaties.

Goedegebuure's verhandelingen zijn reeds genoemd. Zijn artikel over de jaren 1895-1914 vind ik veel beter dan dat over de eerste subperiode. De vernieuwingen in schilderkunst, toneel, literatuur (de Tachtigers!), muzieklevens worden door hem voor de periode 1875-1895 beschreven; slechts voor de architectuur zijn geen opzienbarende ontwikkelingen te melden. Hij wijdt aandacht aan de Amsterdamse school en haar vertegenwoordiger bij uitstek Breitner. Ook vindt de lezer korte typering van bijvoorbeeld van Van Deyssel, van Gorter en van Verwey, maar Van Eeden en Kloos komen veel minder uit de verf. De uiterst boeiende persoonlijkheid van Frank van der Goes blijft geheel in de mist gehuld. Ter verontschuldiging van Goedegebuure moet worden gezegd dat er over Van der Goes geen biografie bestaat. Ten aanzien van het muzieklevens noteert hij wel dat met de doorbraak van Wagner hierin vernieuwing intreedt, maar waaruit die vernieuwing bestond schetst hij niet. Dat doet hij pas in de tweede periode overigens in een paar zinnen. Aan het beroemde debat in de Nieuwe Gids in de jaren 1890-1893 dat ging over de verhouding tussen kunst en leven zou hij mijn inziens meer aandacht hebben kunnen besteden evenals aan "De nieuwe gids als geestelijk brandpunt".⁵¹ Ik mis bij Goedegebuure in het bijzonder de verhouding tussen schone kunsten en de Nederlandse maatschappij in transformatie al doet hij voorkomen dat deze in zijn studie wel centraal staat. Bovendien is het verband met de artistieke ontwikkelingen uit het buitenland zoek. Het beperkt zich immers tot de loze bewering op pagina 156: "In haar reactie op de voorgaande wist de generatie die zich omstreeks 1875 ging manifesteren zich gesteund door de ingrijpende wijzigingen die er in het buitenland, met name in Frankrijk waren opgetreden met betrekking tot theorie en praktijk van de kunst".

Goedegebuure graaft dieper bij zijn beschrijving van de schone kunsten over de jaren 1895-1914. Hier zijn de door hem gegeven achtergronden en tendenties van de gemeenschapskunst rondom Berlage, Derkinderen, Roland Holst, Toorop en Verwey van belang alsmede, nu wel, de culturele invloeden van het buitenland. Opnieuw breekt in de befaamde Kroniek van Tak (verschenen tussen 1895 en 1907) een polemiek uit over de verhouding tussen kunst en maatschappij naar aanlei-

ding van de reisbrieven van de schilder Marius Bauer. De artistieke betekenis van bijvoorbeeld Veth, Derkinderen, Toorop, Thorn Prikker, Berlage, Mengelberg, Diepenbrock en Royaards wordt de lezer goed verteld. Zijn beschrijving van de ontwikkelingen van het modernisme in de Nederlandse schilderkunst rondom Mondriaan, Sluyters en Gestel daarentegen stijgt niet boven het encyclopedische karakter uit. Het is echter Goedegebuure niet geheel aan te rekenen want er zijn hierover weinig voorstudies evenals op het gebied van "de respons van het 19de-eeuwse publiek op de vernieuwingen in kunst en cultuur".⁵²

Noten:

1. F.A.M. Messing, De Nieuwe AGN, een bespreking van deel 12, in: *Kleio* 19 (1978) 525-536.
2. Deel 12, Het sociale leven in Nederland 1844-1875, 131-166, De schone kunsten, 251-266; Deel 13: zie pagina 3 en 9.
3. I.J. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw*, Bussum 1970, herdrukt 1978.
4. F.A.M. Messing, Nieuwe inzichten in de industrialisatie in Nederland, ca. 1850-1914, lesbrief postacademiale cursus 1979 (verschijnt in oktober 1979).
5. P.J. Bouman, Het nog steeds ontbrekende vervolg op Brugmans' dissertatie, Ontwerp voor een interdisciplinair onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbevolking na 1870, in: *Bedrijven samenleving. Economisch-historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw aangeboden aan prof. I.J. Brugmans bij zijn aftreden als hoogleraar aan de universiteit van Amsterdam*, Alphen aan den Rijn-Brussel 1967, 17-23.
6. H.A. Diederiks, Klassen en klassenbewustzijn, in: *Mededelingenblad*. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis no. 46 (1974), 109; I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870*, Utrecht-Antwerpen 1975¹⁰ (eerste druk 1925).
7. Zie noot 1, 531, 532.
8. O.a. J.C. Boogman, Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw, in: *BMHG* 76 (1962) 43-73; C.A. Tamse, *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten*, Den Haag 1973.
9. Zie E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1789-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam-Brussel 1976.
10. Messing, *Nieuwe AGN*, 525.
11. F.A.M. Messing, Stand van zaken: een inleidend overzicht, in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (red.), *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis*, 2 dln., Den Haag 1979, deel I, 24-28 en de daar genoemde literatuur; J.J. van Duijn, *De lange golf in de economie. Kan innovatie ons uit het dal helpen?*, Assen 1979.
12. Deel 13, 9.
13. G. Colmjon, *De beweging van tachtig. Een cultuurhistorische verkenning in de negentiende eeuw*, Utrecht-Antwerpen 1963.
14. G.H. 's-Gravesande, *De geschiedenis van de nieuwe gids*, Den Haag 1955, met een supplement van 1961.
15. E. Reeser (ed.), *Verzamelde geschriften van A. Diepenbrock*; idem, *Brieven en documenten*, 1962.
16. A. Saalborn, *Het ontwaken van het sociale bewustzijn in de literatuur*, Amsterdam 1931, gaat tot 1880.
17. H. Baudet, De dadels van Hassan en de start der Nederlandse industrialisatie, in: zie bundel bij noot 5, 1-15; J.H. van Stuijvenberg, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning, in: zie bundel bij noot 5, 195-225; H.P. H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914. Een studie van het goederenverkeer en de verkeerspolitiek in de Rijndelta en het achterland, mede in verband met de opkomst van de spoorwegen en de concurrentie van vreemde zeehavens*, Amsterdam 1974; W.H. Post-

- humus-Van der Groot en A. de Waal, *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, Nijmegen 1977; J.A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling. Beschouwingen over het gezondheidsweten te Amsterdam in de 19e eeuw*, Utrecht-Antwerpen 1965.
18. Deel 13, inleiding, 9.
 19. Zie P.C. Jansen, Jan Aart de Jonge 1926-1975, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 2 (1975) 167-170.
 20. J.A. de Jonge, Delft in de negentiende eeuw. Van "stille net-te" plaats tot centrum van industrie. Enkele facetten van de omslag in een locale sociaal-economische evolutie, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 37 (1974) 145-248. Niet vermeld maar ook hier niet ter zake is zijn inaugurele rede Van geval tot getal, in: Geurts en Messing (red.), zie noot 11, deel I, 275-292.
 21. Zie de in noot 17 genoemde literatuur van Baudet en Van Stuijvenberg; R.W.J.M. Bos, *Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw*, in: Geurts en Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, 2 dln., Den Haag 1977, deel II, 68-92; J. Mokyr, *Capital, Labor and the Delay of the industrial Revolution in the Netherlands*, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 38 (1975) 280-299; Joh. de Vries, *Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914*, in: *Maandschrift Economie* 33 (1968) 118-128.
 22. P. Kooij, *De industriële revolutie*, in: H. Baudet en H. van der Meulen, (red.), *Kernproblemen van de economische geschiedenis*, Groningen 1978, 204-214.
 23. Zie de literatuur genoemd bij F. Messing, *De nieuwe AGN*, in: *Kleio* 19 (1978), 534; F. Messing, *Industrialisatie en emancipatie*, in: *Kleio* 18 (1977) 421-433.
 24. De Jonge, *Industrialisatie*, 358.
 25. Ook de mening van P.W. Klein, *Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland 1850-1914*, Haarlem 1966; P.W. Klein, *Het bankwezen en de modernisering van de Nederlandse volkshuishouding tijdens de tweede helft van de 19e eeuw*, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 36 (1973/131-145).
 26. Th. van Tijn, *Achtergronden van het moderne industrialisatieproces*, in: *Industriële archeologie*, Eindhoven 1978, 28-45.
 27. De Jonge, *Industrialisatie*, 339-360. Opgenomen ook in P.W. Klein (red.) *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat. Economisch-historisch studiën over groei en stagnatie van de Nederlandse volkshuishouding 1600-1970*, Rotterdam 1975², 75-93.
 28. G.H.A. Prince, *Theorieën over voorsprong en achterstand*, in: H. Baudet en H. van der Meulen (red.), zie noot 22, 263-273 en de daar genoemde literatuur. In ons land bekritiseerde J.H. van Stuijvenberg Rostow o.a. in: *Rostow's groeifasen en hun gebruik in de praktijk van de economische geschiedschrijving*, in: Geurts en Messing (red.), zie noot 11, deel II, 1-22.
 29. Geurts en Messing (red.), zie noot 11, deel II 22-43 waar de studie van Gerschenkron is opgenomen.
 30. Zie o.a. I. Schöffer, *Gerschenkron's theorie van "the great spurt"*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 82 (1969) 282-288.
 31. Deel 13, 78.
 32. S.B. Saul, *The Myth of the Great Depression*, London 1972; H. de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*, Amsterdam 1971.
 33. Zie hiervoor de studie van J.A. de Jonge, *The Role of the outer Provinces in the Process of Dutch economic Growth in the nineteenth Century*, in: Geurts en Messing (red.), zie noot 21, deel I 51-67. Het is hoogst merkwaardig dat deze studie van De Jonge noch in de lijst van geciteerde bronnen en literatuur voorkomt noch in de beredeneerde bibliografieën. Evenmin overigens de studie van Bos (noot 21).
 34. Deel 13, 83.
 35. F.A. Messing, *Werken en leven in Haarlem (1850-1914). Een sociaal-economische geschiedenis van de stad*, Amsterdam 1972, 10.
 36. Deel 13, 85.
 37. Deel 13, 87.
 38. I.J. Brugmans, zie bij noot 6; A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Leiden 1935, herdrukt Nijmegen 1972.
 39. Deel 13, 532: geciteerde bronnen en literatuur.
 40. Deel 13, 534, 535.
 41. Zie bij de annotaties van deze hoofdstukken.
 42. W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland I*, Amsterdam 1921²; W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwakende deed. Geschiedenis der Sociaal democratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan*, 3 dln.: A'dam z.j. Zie G. Harmsen, *Idee en beweging. Bekommentarieerde bibliografie van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen 1972.
 43. J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897)*, Harlingen 1973; H.W. von der Dunk, *Conservatisme in vooroorlogs Nederland*, in: *BMGN* 90 (1975) 15-37; J.C. Boogman, *Kanttekeningen bij het verschijnsel conservatisme, in het bijzonder in Nederland*, in: *De mens en het recht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. W.F. Prins ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleeraar in het staats- en administratierecht aan de rijksuniversiteit te Utrecht op 21 september 1975*, Utrecht 1975, 9-30.
 44. Het boek van H. de Liarge Böhl, *Herman Gorter. Zijn politieke activiteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland*, Nijmegen 1973 is niet genoemd.
 45. Overigens is er ten onzent wat aan persgeschiedenis gedaan, zie beredeneerde bibliografie, 552.
 46. Joh. de Vries, Een welbespraakt reiziger in oppositie. Iets over drie buitenparlementaire acties in Nederland waar het bedrijfsleven bij betrokken was, in: *Ondernemende Geschiedenis. 22 opstellen geschreven bij het afscheid van mr. H. van Riel als voorzitter van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief*, Den Haag 1977, 282.
 47. Minderaa noemt alleen Van Vollenhoven (hij schrijft Van Vollenhove, ook in de literatuurlijst) Tamse noemt in de redactionele samenvatting Asser. De Louter en Den Beer Poortugael. Van deze drie zijn geen publikaties opgenomen.
 48. Onder deze titel verscheen een boekje van L. Dasberg en J.W.G. Jansing, Haarlem 1978.
 49. Deel 13, 138.
 50. Deel 13, 367.
 51. G. Stuiveling, *De Nieuwe Gids als geestelijk brandpunt*, Amsterdam 1959².
 52. Deel 13, 156.

Literatuurbericht

GESCHIEDSCHRIJVING IN DAR ES SALAAM

Nationalisme, socialisme en geschiedenis in Tanzania: een historiografies overzicht.¹

1. Inleiding

De geschiedenis van Afrika is voor het grootste deel geschreven door Europese geschiedschrijvers. De bronnen die zij gebruikten waren bijna altijd Europees: reisverslagen van ontdekkingsreizigers, en missionarissen, koloniale rapporten, dagboeken en brieven van kolonisten. De Afrikaanse geschiedenis is zo in de schoolboeken gekomen voor zover ze te maken had met de Europese. Kennen wij Afrika niet vooral uit de verhalen over van Riebeeck, Livingstone, Stanley, Rhodes en Kruger? Kennen wij niet de oorlogen die de Europese machten met elkaar voerden om de verdeling van Afrika beter dan de ontelbare oorlogen die zij daarvoor met de Afrikaanse rijken moesten voeren? Kennen wij het treffen van Marchand en Kitchener bij Fashoda niet beter dan de oorlogen die bijvoorbeeld de legendariese legerleider Samory in Senegambia tegen de Fransen voerde? Toen de meeste Afrikaanse landen rond 1960 onafhankelijk werden kregen zij de kans te breken met de Eurocentristiese geschiedschrijving en een begin te maken met hun eigen geschiedschrijving.

Tanzania is een land dat bekend staat om zijn streven naar een eigen vorm van socialisme. Met Guinee is het het enige land dat dit streven min of meer heeft kunnen volhouden van de onafhankelijkheidsdag, 9 december 1961, tot aan de dag van vandaag. De nadruk wordt gelegd op "self-reliance", wat in het Nederlands meestal vertaald wordt met "op-jezelf-vertrouwen".

Voor zelfvertrouwen is het bewustzijn van je eigen geschiedenis van groot belang. Eén van de eerste dingen die veranderden in het Tanzaniaanse onderwijs was dan ook het herwaarderen van de eigen geschiedenis. Het koloniale onderwijs had altijd geleerd dat de echte geschiedenis, de komst van de "beschaving" begon met het kolonialisme; dat Tanzania zijn ontwikkeling en zijn deelname aan de "beschaafde wereld" te danken had aan eerst de Duitsers en daarna de Engelsen. In dit artikel is het niet zozeer de bedoeling om de Tanzaniaanse geschiedenis vanuit Tanzaniaans gezichtspunt te herschrijven als wel te laten zien *hoe* Tanzaniaanse historici dit doen.

De positie van de historische fakulteit van de Universiteit van Dar es Salaam is anders dan die van de historische subfakulteiten in Nederland. Zoals alles wat in Tanzania gebeurt is het de bedoeling dat de geschiedschrijving een duidelijk bijdrage levert aan de ontwikkelingspolitiek van Ujamaa (Afrikaans Socialisme). President Nyerere zei hierover bij de opening van de Universiteit

van Dar es Salaam in 1970 (hiervoor had Dar es Salaam alleen een afdeling van de Universiteit van Oost Afrika): "In its teaching activities, and in its search for new knowledge, therefore, the aim of the University of Dar es Salaam must be service to the needs of a developing socialist Tanzania".

De manier van werken van de Tanzaniaanse historici wordt door een aantal elementen bepaald: het gebrek aan schriftelijke bronnen moet worden ondervangen met de ontwikkeling van onderzoek op basis van mondelinge overlevering; er is geen echte traditie van geschiedschrijving waar op doorgeborduurd kan worden; archeologische gegevens zijn een belangrijke aanvulling en toetssteen voor geschreven geschiedenis; het onderzoek naar de geschiedenis van de massa is belangrijk als tegenwicht tegen de koloniale geschiedschrijving, die vooral uitgaat van de élite; de relevantie van de geschiedschrijving voor de Ujamaa-socialisme moet voorop staan.

Het combineren van de handicaps van een jonge historiografie en de doelstelling van maatschappelijke relevantie kenmerkt de publikaties van de Historische Fakulteit. Er verscheen een serie boekjes, de "papers of the Historical Association of Tanzania", die aanzetten wilden geven tot verder onderzoek. De boekjes zijn geschreven door wetenschappelijke medewerkers en doktoraal-studenten, in eenvoudige taal zodat ze goed in het onderwijs te gebruiken zijn. Verder verschenen bundels met artikelen over uiteenlopende onderwerpen door verschillende schrijvers geschreven. Van een geïntegreerde geschiedschrijving door één historicus is het pas dit jaar gekomen.²

Het gebrek aan kader is gedeeltelijk opgevangen door Dar es Salaam aan te bieden als tehuis voor buitenlandse progressieve wetenschappers. In de eerste zes jaar is op de historische fakulteit de rol van T.O. Ranger van groot belang geweest. Maar ook andere historici, politiekologen en economen zoals Walter Rodney, Lionel Cliffe, John Saul en Tamas Szentes hebben de jonge universiteit met hun ideeën en arbeid beïnvloed. De samenwerking tussen de jonge Tanzaniaanse wetenschappers en deze buitenlanders heeft van de Universiteit van Dar es Salaam een van de markanter centra van de progressieve sociale wetenschap gemaakt.

In zijn inleiding in de eerste bundel van de Historische Fakulteit, *Emerging Themes of African History* (1968), geeft Ranger een aantal temas aan waar de fakulteit zich mee bezig zou gaan houden. De thema's komen

overeen met de onderwerpen van bovengenoemde papers. 1. De Oost-Afrikaanse slavenhandel (die vooral door de Arabieren van Zanzibar werd bedreven) (papers 3 en 8); 2. De inwerking van het kolonialisme op het Afrikaanse leven; 3. Het Afrikaanse antwoord op en betrokkenheid bij het kolonialisme (4 en 9); 4. De geschiedschrijving van de voor-koloniale periode (1); 5. De geschiedenis van de Afrikaanse religies en de Afrikaanse elementen in Christendom en Islam (5); 6. de intellectuele en kulturele geschiedenis van Tanzania; 7. De opkomst van het nationalisme (6 en 7). Sinds het artikel van Ranger is er heel wat gebeurd. Hijzelf schreef met Kimambo een boek over Afrikaanse religie: *The Historical study of African Religion*, Nairobi, 1972. Hieronder zal ik kort een overzicht geven van de uitwerking van een aantal meer politieke thema's en de kritiek die daarop gekomen is.

De voor-koloniale periode en mondelinge overlevering

Kimambo, J., *A political History of the Pare*. 1969.

Isiria Kimambo is een leerling van de vader van de Oral Tradition Jan Vansina.

Mondelinge overlevering als bron van hedendaagse geschiedschrijving is moeilijker te gebruiken dan de voor geschiedenisschrijvers zo vertrouwde schriftelijke bronnen. In de keten van overlevering worden elementen toegevoegd en weggelaten. Dat kan b.v. te maken hebben met de bedoeling waarmee het verhaal verteld wordt. Geschiedvervalsing is gemakkelijk tijdens mondelinge overlevering. Achteraf is het moeilijk vast te stellen welke vervuiling van het oorspronkelijke verhaal heeft plaats gevonden. Wat is mythisch en wat historisch? Hoe vallen de gebeurtenissen te dateren? Na het baanbrekend werk van Jan Vansina zijn de technieken om de betrouwbaarheidsfaktor van de specifieke overlevering tamelijk ver gevorderd. Het belangrijkste element in het historisch onderzoek middels mondelinge overlevering is de vergelijking. Verhalen worden vergeleken met elkaar, met schriftelijke bronnen en met archeologische vondsten. Over de bruikbaarheid van deze technieken zijn de (westerse) historici het niet eens. Maar belangrijker voor dit artikel is dat Tanzaniaanse geschiedschrijvers de bruikbaarheid van mondelinge overlevering niet alleen als gegeven beschouwen, maar ook proberen de techniek zoveel mogelijk te verfijnen. Gezien het gebrek aan geschreven bronnen m.b.t. de geschiedenis van de volken in het binnenland ontbreken deze zelfs volledig — kunnen zij ook moeilijk anders.

In zijn onderzoek naar de politieke geschiedenis van de Pare, een volk dat ten zuid-oosten van het Kilimanjaro-gebergte woont, combineert hij mondelinge overlevering met rapporten van de Duitse koloniale overheid. Hij beschrijft hoe de staten in dit gebied zijn ontstaan en vergaan. Om in de gedecentraliseerde structuur van de staten toch een zekere eenheid te brengen gebrui-

ken de leiders religieuze, rituele middelen, die het gevoel van eenheid en de verschillende staten moesten vergroten. Het is opvallend hoe Kimambo dit punt van decentralisatie-centralisatie hanteert. Hij toont aan dat in de zuidelijke Pare staat, U-Wa-Kir³ verdergaande centralisatie, uitbreiding van de invloedssfeer van de heersende lineage, alleen mogelijk was door een gedeeltelijke decentralisatie: het groeiende gebied moest verdeeld worden met in elk deel een subhoofd, dat de werkelijke macht in handen had. Omdat het hoofd in het centrum zijn macht vooral baseerde op religieuze aspecten werd die macht steeds nominaler. Dus: hoewel een steeds groter gebied onder centraal gezag kwam, nam de betekenis van dit gezag af.

De invloed van de lange-afstands-handel, die door het Pare-gebied trok (tussen Kilimanjaro en de kust), had een ontwrichtende werking. De macht van de leider kwam nu te meer te liggen bij zijn aandeel in die handel dan bij zijn zeggenschap over het land. Legertjes werden hierdoor permanenter en mobieler. Er ontstonden oorlogen om de handelsposten. Upare's burens, de Wasambaa, trokken het land binnen om de middenpositie in de handel over te nemen. Het zuiden raakte danig gefragmenteerd. Op dat moment kwamen de Duitsers. Zij begrepen niet hoe de verhoudingen lagen. De verschillende elkaar bestrijdende gemeenschappen in Upare probeerden de Duitsers voor hun zaak te winnen en tegen hun tegenstanders uit te spelen. Deze situatie maakte het erg moeilijk voor de Duitsers hun gezag te vestigen. In eerste instantie waren zij veel meer de speelbal van Pare diplomatie.

Tegelijkertijd waren de verdeeldheid van de verschillende Pare-gemeenschappen en hun pogingen om de Duitsers voor hun karretje te spannen er de oorzaak van dat het zwakke Duitse gezag snel groeide. Toen de Duitsers eenmaal een beter inzicht hadden in de machtsverhoudingen was het snel gedaan met de onafhankelijkheid van de Pare-gemeenschappen.

Kimambo komt tot een bijzondere konklusie: hoewel de onderlinge rivaliteit groeide in de negentiende eeuw, werd daarmee ook het isolement van de verschillende groepen doorbroken. Toen bleek dat de Duitsers niet langer een bijkomende maar een overheersende faktor waren geworden sloeg de onderlinge rivaliteit om in een gevoel van eenheid.

De Traditie van het Afrikaans Verzet

De traditie van verzet neemt een belangrijke plaats in in het bewustzijn van het Tanzaniaans Nationalisme. Na de onafhankelijkheid werd het hoofd van de beroemde Hehe-leider Mkwawa teruggehaald naar Tanzania. Sinds zijn dood had zijn hoofd in een museum in Berlijn gelegen.

Onder Mkwawa hadden de Wahehe een verbitterende oorlog met de Duitsers gevoerd en hen zelfs een keer verslagen (1891).

Maar het is vooral de Maji-Maji opstand (1905-1907) waar nationalistiese leiders naar verwijzen als oorsprong van de nationale eenheid. De Maji-Maji oorlog verschilde van de eerdere oorlogen die Mkwawa en Mirambo gestreden hadden omdat nu verschillende gemeenschappen in een en dezelfde oorlog betrokken waren. Het verschilde ook van de opstand van arabiese en Swahili handelaren onder Abushiri (1888) omdat de oorlog niet zozeer anti-buitenlandse invasie als wel anti-koloniaal van karakter was. In de Maji-Maji opstand ontstonden nieuwe organisatievormen en een nieuw leiderschap, het politiek-religieuze dat boven de meer traditionele hoofden uitging.

Voor zover ik weet is er nog geen speciale studie over de Maji-Maji-opstand verschenen. Wel zijn een aantal historici en studenten bezig met het onderzoek, vooral middels mondelinge overlevering, naar het verloop, de oorzaken en het karakter van die opstand. De belangrijkste zijn Iliffe en Gwassa.

De "hongo"-priesters, die leerden dat het heilige water (Maji) de krijgers onschendbaar maakte voor Duitse kogels, plaatsten de traditie van verzet in een nieuw kader. Het religieuze aspect gaf het verzet de mogelijkheid de clan- en stammengrenzen te overschrijden. Iliffe beschrijft dit proces. De boeren in de Rufijivallei verbrandden hun katoenooft als protest tegen de gedwongen medicijnman, de Hongo, transporteerde de opstand naar meer noordelijke gebieden. Traditionele vorsten die zich verzetten tegen de Hongo werden afgezet. Toen de opstand in Ungoni aankwam was het karakter duidelijk politiek geworden: het verzet was niet meer gericht tegen de "Volkskultur", maar tegen het kolonialisme als zodanig.

Het mislukken van de opstand had naast het overwicht van het Duitse militarisme ook interne oorzaken. Gwassa wijst hierop in zijn artikel in Ogot (ed.). De eenheid in de beweging was meer ideologies dan organisatorisch. Op kritieke momenten was daarom geen eenheid in de oorlogsvoering mogelijk. Het experimenteren met nieuwe organisatievormen kwam niet genoeg uit de verf. Het leiderschap op ideologies en militair gebied viel niet genoeg samen. Het mislukken van de opstand, en de vreselijke hongersnood die het gevolg was van de verbrande aarde taktiek van de Duitsers, bracht de Tanzanianen ertoe over te gaan op andere vormen van verzet. Dit werd het moderne nationalisme.

In bovenstaande behandeling van de Maji-Maji opstand ligt de nadruk op de organisatorische kant. De vraag waarom de Tanzanianen in opstand kwamen kan alleen beantwoord worden vanuit een visie op het kolonialisme.

4. De herinterpretatie van het kolonialisme.

Iliffe, J., *Tanganyika under German Rule*.

In de Eurocentristische geschiedschrijving is er vrijwel

geen plaats voor de Afrikaanse samenlevingen als onderdeel van de moderne Afrikaanse geschiedenis. Het initiatief voor modernisering kwam pas met het kolonialisme en was het werk van Europeanen. De moderne geschiedenis voor Afrikaanse samenlevingen als onderdeel van de moderne Afrikaanse geschiedenis. Het initiatief voor modernisering kwam pas met het kolonialisme en was het werk van Europeanen. De moderne geschiedenis wordt gereduceerd tot koloniale politiek. Afrikaanse geschiedschrijvers brengen hier tegenin dat er wel degelijk sprake was van Afrikaans initiatief, dat de Afrikaanse samenlevingen de koloniale politiek mede bepaalden en dat Afrikaanse samenlevingen moderniseerden, ook al voor het kolonialisme. Het kolonialisme betekende geen breuk in de geschiedenis: de Afrikaanse geschiedenis kent haar eigen continuïteit.

John Iliffe heeft de periode 1905-1912 van het Duits kolonialisme in Oost-Afrika beschreven. De Maji-Maji opstand was de manifestatie van het mislukken van Duitslands koloniale politiek, die gebaseerd was op plantagelandbouw en dwangarbeid. Omstreeks 1905 had de kolonie Deutsch Ost Afrika alleen maar geld gekost. De experimenten met, handelsgewassen, kolonistennederzettingen en plantages waren allen mislukt. Het actieve en passieve verzet kostte enorm veel geld en mankracht. De Maji-Maji opstand had een verandering van de koloniale politiek van Duitsland tot gevolg. Iliffe wijt deze verandering aan de angst voor een nieuwe opstand, met name voor de kosten om zo'n opstand de baas te worden. Ook in Namibië vond in die tijd een grote opstand plaats. Zo groot was de invloed van deze gebeurtenissen dat de verkiezingen voor de Reichstach (1907) de "Hottentottenwahlen" werden genoemd. Hoewel rechts won bij die verkiezingen ging Duitsland over op een liberaler koloniaal beleid. Dit is een zeer duidelijk voorbeeld hoe actief verzet konsessies kon afdwingen.

Iliffe zegt dat de rol van de Afrikaan meer was dan of verzet of kollaboratie, dat het gaat om wederzijdse beïnvloeding en adaptie. Afrikanen werden niet alleen dingen opgedrongen, zij namen ook dingen over die hen nuttig leken. Hier komt Iliffe op wat hij noemt: het nieuwe dilemma. In feite gaat het hier om de opkomst van de nieuwe elite, die opgeleid is door westerse missionarissen. Weliswaar werden deze mensen opgeleid tot kollaborateurs, maar zij ontpopten zich als de dragers van het moderne verzet. Hoe de lijnen van het vroege verzet naar de Nationalistische Beweging precies lopen maakt Iliffe niet duidelijk. De zwakte van de nationalistische geschiedschrijving op dit punt komt nog sterker naar voren als zij het Nationalisme zelf behandelt.

6. Het Nationalisme

Modern Tanzanians: a volume of biographies.

De opkomst van de Nationalistische Beweging (Tanganyika African National Union) heeft geleid tot de onaf-

hankelijkheid. Wat vroeger rebellen waren en terroristen zijn nu nationale helden. Een nationalistiese geschiedschrijving zal de leiders van de Nationalistiese Beweging rehabiliteren. Dit is terecht, maar het heeft ook een aantal gevaren. In het voorwoord van *Modern Tanzanians* zegt Iliffe dat het niet de bedoeling is de hoofdpersonen van het boek tot helden te maken. Dat kan ook moeilijk want het zijn bijna allen wat een minder nationalistiese historikus "kollaborateurs" zou noemen. Het zijn Afrikaanse geestelijken uit de Anglikaanse kerk, koloniale ambtenaren, een dorpshef, handeldruif en twee politici. Wat allen gemeen hebben is dat ze "vernieuwers" waren, en wel binnen het koloniale kader. De bedoeling van de biografieën is aan te tonen dat het koloniale bestuur zelf draaide bij de gratie van Afrikanen. De schrijvers willen breken met de mythe als zouden alle handelingen van belang in de koloniale periode door Europeanen zijn verricht. Zij verzetten zich tegen het vooroordeel dat de Afrikaan alleen tot verzet in staat zou zijn geweest.

Het lijkt mij dat hier de Nationalistiese geschiedschrijving zichzelf voorbij gehold heeft. Het verzet krijgt zo tussen de regels door iets negatiefs. Natuurlijk is het waar dat ook de mensen uit dit boek de geschiedenis van Tanzania hebben beïnvloed. Maar het is zeer de vraag of ze ook een relatie hebben met de Ujamaa-gedachte. Deze mensen waren opgeleid door westerse missionarissen en doordrongen van de westerse waarden inklusief minachting voor de eigen kultuur. Zij wilden de Afrikaan opvoeden tot het peil van de Blanke, en daarin zijn zij niet geslaagd. Het gaat er niet om de "kollaborateurs" te veroordelen, de dilemma's waarin zij verkeerden waren zeer reëel en de meeste Afrikaanse leiders van nu verkeren in een soortgelijke situatie. Omde dilemma's van de "zwarte witten" beter te begripen lijkt het echter belangrijker op de verschillen met het verzet te letten dan op de overeenkomsten.

Dit soort nationalistiese geschiedschrijving heeft de neiging zowel het perspektief op de boerenmassa als het inzicht in de groeiende klassetegenstellingen in de Afrikaanse samenleving te verliezen. John Saul heeft langs deze lijnen kritiek geleverd op de aktiviteiten van de Historise Fakulteit.

De kritiek op de Nationalistiese Geschiedschrijving.

De resultaten van de Historise Fakulteit werden gebundeld in twee belangrijke boeken: in 1968 verscheen Roberts, A., (ed.), *Tanzania before 1900: Seven Area Histories*; en een jaar later Kimambo, I.N., en Temu, A.J., *A History of Tanzania*. Het was nog niet mogelijk de verschillende resultaten tot een verhaal te integreren, maar er werd toch een tamelijk volledige geschiedenis geschreven. In het eerste boek wordt de kennis vooral geografies gespreid. In het tweede volgen de artikelen elkaar chronologies op zodat de hele moderne geschiede-

nis aan bod komt, "van Olduvai tot de Arusha Deklaratie" (Olduvai in Noord Tanzania is de vindplaats van enkele opmerkelijke archeologiese voorwerpen en menselijke resten: de Arusha Deklaratie in 1967 leidde een periode van radikalisering van de Ujamaa-politiek in.). Niet alleen volgen de artikelen elkaar in de tijd op, zij hebben ook het uitgangspunt gemeen: de geschiedenis wordt herschreven vanuit de Tanzaniaan zelf.

De politokoloog John Saul stelde in zijn bespreking van "History of Tanzania" de grote nadruk op de kontinuiteit van het Afrikaanse initiatief ter diskussie. In: Cliffe en Saul, *Socialism in Tanzania*. Weliswaar is het heel begriipelijk en op een bepaald moment ook noodzakelijk dat het zelfbewustzijn van de Afrikaan wordt hersteld door de emancipatie van hun geschiedenis, zonder gevaren is het niet, en op een gegeven moment gaat het zelfs versluerend werken. Volgens Saul is met de Arusha Verklaring het moment gekomen om zich te bezinnen op de nationalistiese geschiedschrijving en een begin te maken met de socialistiese.

De twee belangrijkste vragen die Saul in "A History of Tanzania" niet beantwoord vindt zijn: 1. Hoe ontstond de afhankelijkheid waarin Tanzania zich nu bevindt? en 2. Hoe ontstond de klassedifferentiatie? Het is duidelijk dat Saul meer verwacht van de Tanzaniaanse geschiedschrijving dan het doorbreken van Eurocentristiese mythen, en een historiese verklaring verlangt van de situatie waarin Tanzania zich nu bevindt.

De nationalistiese geschiedschrijving veronachtzaamt de inwerking van het imperialisme. Het wekt de indruk dat met de Onafhankelijkheid, de overwinning van het Nationalisme, ook het imperialisme verslagen is. Het ziet een kontinue lijn van verzet, nationalisme en socialisme en heeft daarbij geen oog voor de kontradikties binnen het Afrikaanse kamp die daarmee samenhangen. De invloed van eksterne faktoren (kolonialisme, imperialisme, neo-kolonialisme) op de interne tegenstellingen komen te weinig aan bod. "A History of Tanzania" geeft niet de geschiedenis van de "ontwikkeling van de onderontwikkeling, terwijl het juist dit soort kennis is dat nodig is voor de opbouw van een socialistiese samenleving.

Het is nogal tiperend dat deze twee elementen, de geschiedenis van de onderontwikkeling en de daarmee samenhangende klasseformaties door niet-historici zijn beschreven.

7. De geschiedenis van de onderontwikkeling.

Rweyemamu, J.F., *Underdevelopment and Industrialization in Tanzania, A study in perverse capitalist industrial development*. Justinian Rweyemamu is een ekonoom die de loop van de onderontwikkeling als onderwerp van zijn boek heeft genomen. Zijn uitgangspunt is dat Tanzania, zoals alle perifere landen in het kapitalistiese wereldstelsel, niet is gekomen tot een werkelijke kapitalistiese ontwikkeling, maar tot een perverse, een schijn-

ontwikkeling die in feite onderontwikkeling genoemd kan worden. In het centrum van het kapitalisme, de V.S., Europa en Japan heeft de Industriële Revolutie geleid tot een economie van kapitaalsakkumulatie die zichzelf kan reproduceren en onderhouden. In Tanzania werd de Industriële Revolutie geïntroduceerd van buitenaf. De economische ontwikkeling werd door de koloniale overheid afgestemd op de behoeften van het moederland. Zo ontstond een dubbele afhankelijkheid: de industrie en de commerciële landbouw konden alleen bestaan als ze afzetmarkten in het centrum hadden en ze kon alleen opgebouwd en onderhouden worden met kapitaal uit datzelfde centrum. Rweyemamu ziet tijdens het kolonialisme een economies stelsysteem groeien dat zich aanvullend opstelde ten opzichte van het centrum. Daarom werd er bijna niets gedaan aan het opzetten van zware industrie, ontstond er een voorkeur voor kapitaalsintensieve industriën, stimuleerden de industriën elkaar maar weinig, ontwikkelde de industrie zich ongelijkmatig en ontstond een oligopolistische structuur zonder concurrentie. Voor de sociale structuur van Tanzania had dit diepgaande gevolgen. Oude klas- en tegenstellingen werden aangescherpt, en nieuwe ontstonden. Het (mislukte) plantagesstelsysteem maakte van de keuterboeren landarbeiders, die afhankelijk waren van de plantagehouders. De introductie van handelsgewassen verscherpte de tegenstelling tussen de boeren die voor de zelfvoorziening werkten en zij die voor de markt gingen werken. Er ontstond een "kulakken-klasse": een klasse van boeren die rijken worden doordat zij hun gewassen verkochten. Maar ook voedselgewassen zoals mais kwamen steeds meer op de markt, en werden aan prijschommelingen onderhevig. De migratie-arbeid ontwortelde sociale structuren en daarmee de sociale zekerheid.

Voor het vestigen van deze afhankelijke economische structuur was politieke overheersing nodig. Toen die afhankelijkheid eenmaal een feit was was die overheersing niet meer per se noodzakelijk. De dekolonisatie ging in Tanzania tamelijk geleidelijk. Tanzania was al zeer afhankelijk. Dit had ook te maken met de situatie van buurland Kenia. Rweyemamu noemt Kenia een "centrum in de periferie". Het centrum van industriële ontwikkeling in Oost-Afrika lag daar, de meeste investeringen gingen naar Kenia, zodat Tanzania zich op dit land afstemde en zo "een periferie in de periferie" werd.

Rweyemamu analyseert hoe de Tanzaniaanse regering na de Onafhankelijkheid probeerde ook economies zelfstandiger te worden. Het belangrijkste resultaat van zijn onderzoek is misschien wel dat hij aantoont waarom de politiek van import-substitutie mislukt is. Dit kwam omdat de productie van consumptieartikelen (die vooral geïmporteerd moesten worden) een kapitaalsintensieve industrie vereiste. Dit had minstens twee gevolgen: 1. bij gebrek aan eigen kapitaal moest Tanzania nu kapitaal importeren en 2. het werd afhankelijk van de ontwikkeling van westerse technologie.

Rweyemamu vindt dan ook dat Tanzania zich eerder op de zware industrieën moet gooien en vooral op de productie van landbouwmachines.

De economische politiek van de Tanzaniaanse regering van 1961-1967 is mislukt. De Verklaring van Arusha was een bezinning op die politiek. Het werd duidelijk dat economische groei, als die al plaats vond nog niet tot ontwikkeling hoefde te leiden zolang Tanzania afhankelijk bleef van buitenlands kapitaal. Bovendien bleef de winst, die niet terugvloeyde naar het westen hangen in een kleine elite en werd niet gedistribueerd. Rweyemamu ziet dit verschijnsel als een in essentie politiek probleem dat alleen met een duidelijk socialistische politiek is te doorbreken. Het bijzondere aan zijn boek is dat hij stelt dat economische groei niet voldoende is om het socialisme op te bouwen, maar dat het minstens even belangrijk is dat boeren en arbeiders zeggenschap hebben over hun productie. Dit, economische ontwikkeling en politiek zelfbestuur moeten tegelijkertijd tot stand worden gebracht. Zo geeft Rweyemamu vanuit een historische analyse ideeën die relevant zijn voor de opbouw van Tanzania.

8. Klassenstrijd in Tanzania

Shivji, I.G., *The silent Class Struggle* 1973 en: *Class-Struggles in Tanzania* (1976). De doorgaande klassenstrijd in Tanzania is het onderwerp geweest van hevige debatten in Tanzania. Aanzet tot de discussie was een artikel van Issa Shivji in het blad van de radicale jeugdbeweging, TANU Youth League, Cheche (de vonk, een duidelijke verwijzing naar Lenins Iskra). In "Tanzania: the silent class-struggle" en het daaropvolgende boekje *Class-struggles in Tanzania* zet Shivji uiteen hoe de Arusha-Verklaring gezien kan worden als de uitkomst van de strijd tussen twee bourgeoisieën: de commerciële en de bureaucratiese. De "kommerciële bourgeoisie" draagt de erfenis van het kolonialisme: zij behartigt de belangen van de buitenlandse concerns, waar zij afhankelijk van is. De "burecratiese bourgeoisie" is ontstaan na de onafhankelijkheid en is te vinden in het ambtenarendom en de Partijkaders. De strijd tussen beiden ging om het beheer van de economie, voor zover dit mogelijk was binnen het internationale kader. De politiek van "afrikanisatie" was de poging van de bureaucratiese bourgeoisie de positie van de commerciële bourgeoisie, die vooral uit Aziaten bestond over te nemen. Toen dit niet gemakkelijk bleek te lukken ging de regering over tot een politiek van (gematigde) nationalisatie, een uitvloeisel van de Arusha Verklaring. Hiermee kreeg de bureaucratiese bourgeoisie haar economische basis die haar pas echt tot bourgeoisie maakte.

Shivji maakt een klasse-indeling voor Tanzania, waarbij hij de bourgeoisie onderverdeelt in talloze "sub-bourgeoisieën". Hij is flink aangevallen op de tamelijk mechanistische manier waarop hij dit doet. Het belangrijkste resultaat van zijn stellingen is echter dat het ontstaan

en de ontwikkeling van klasseformaties nu centraal in de historische analyse kan worden opgenomen. Het idee dat alles na de onafhankelijkheid veranderde is verdwenen. Afrikanistie en nationalistie worden niet langer gezien als maatregelen die op zichzelf tot Ujamaa zullen leiden. Het is nu, achttien jaar na de Onafhankelijkheid, tijd om minder op de verschillen met de koloniale periode te letten en meer op de erfenissen van dat kolonialisme en hun herleving in het neokolonialisme.

9. Conclusie

Samenvattend kunnen we zeggen dat de geschiedschrijving via de kritiek op het Eurocentrisme haar identiteit heeft gevonden, en dat zij nu, om met Saul te spreken, zit op de weg van nationalistische naar socialistische geschiedschrijving.

wim bossema

Noten:

1. In dit artikel is gebruik gemaakt van literatuur die in Nederland te krijgen is, met name in het Afrika Studie Centrum, Stationsplein 10 te Leiden.
2. Iliffe, J., *A Modern History of Tanzania*, Cambridge 1979.
3. In het Kiswahili verandert het voorvoegsel de betekenis van het woord. U-pare is het Pare-gebied, Wa-pare zijn de mensen in U-pare. Het voorvoegsel Ki- geeft "de dingen van" aan.

meestal is dat de taal: Ki-swahili is de swahili-taal, Ki-pare is de Pare-taal.

Literatuur:

- Ranger, T.O., (ed.), *Emerging Themes of African History*, Nairobi, 1968.
Historical Association of Tanzania Papers, Dar es Salaam.
 Kimambo, I.N., en Ranger, T.O., *The Historical Study of African Religion*, London/Nairobi, 1972.
 Kimambo, I.N., *A Political History of the Pare of Tanzania, ca 1500-1900*, Dar es Salaam, 1969.
 Ogot, B.A., *War & Society in Africa*, London, 1972.
 Iliffe, J., *Tanganyika under German Rule, 1905-1912*, Cambridge, 1969.
 Iliffe, J., (ed.), *Modern Tanzanians, a volume of biographies*, Dar es Salaam, 1972.
 Roberts, A., (ed), *Tanzania before 1900: seven area histories*, Dar es Salaam, 1968.
 Kimambo, I.N., & Temu, A.J., *A History of Tanzania*, Dar es Salaam, 1969.
 Rweyemamu, J., *Underdevelopment and Industrialization in Tanzania, A Study of Perverse Capitalist Industrial Development*, Nairobi, 1973.
 Shivji, I.G., *Class Struggles in Tanzania*, New York, 1976.

Belangrijke interdisciplinaire bundels:

- Cliffe, L., & Saul, J.S., *Socialism in Tanzania*, (Vol, II), Dar es Salaam, 1973.
 Hierin: Shivji: *Tanzania, the Silent Class Struggle*
 Saul: *Nationalism, Socialism and Tanzanian History*
 Cliffe, L., (e.a., ed), *Rural Cooperation in Tanzania*, Dar es Salaam, 1975.

Uit de Vereniging

SECTIE PEDAK-BASISONDERWIJS

Belangstelling voor geschiedenis in de pedagogische akademie

In het derde (en laatste) studiejaar van de Pedagogische Akademie moet de student één didactische specialisatie kiezen uit de rij aardrijkskunde, geschiedenis, biologie, rekenen en natuurkunde. Hoe groot is de belangstelling voor geschiedenis? Hier zijn nu cijfers over bekendgemaakt vanaf het studiejaar 1972-1973:

studiejaar	totaal aantal	percentage
1972-1973	1295	24,27%
1973-1974	1587	23,87%
1974-1975	1829	22,93%
1975-1976	1725	23,71%
1976-1977	1754	23,38%
1977-1978	1717	22,04%
1978-1979	1599	21,37%

Deze percentages zijn tot 1977-1978 goed voor een tweede plaats voor geschiedenis achter biologie. In

1977-1978 en ook in 1978-1979 zijn er iets meer specialisten rekenen dan geschiedenis.

Opvallend is verder, dat het laatste jaar — 1978-1979 — een forse daling in de geschiedeniskeuzes heeft plaatsgevonden op de openbare P.A.'s (van 22,11% naar 17,80%), terwijl de geschiedeniskeuzes op de protestants-christelijke P.A.'s slechts iets terugliepen (0,5%) en op de R.K. P.A.'s een stijging van twee procent vertoonden.

Ieder die al langere tijd op een P.A. werkt, weet dat deze cijfers lang niet alleen gebaseerd zijn op echte belangstelling voor het vak. De situatie op een P.A. en de persoon van de docent zijn factoren, die een keuze beïnvloeden.

De schoolomgeving — met of zonder het historisch aspect?

In het Nederlandse (lager) onderwijs bestaat momenteel een grote belangstelling voor het betrekken van de schoolomgeving in het onderwijs. Dit in navolging van

vooral Engeland. Hoewel de principes van het werken met wat de omgeving van de school te bieden heeft al heel oud zijn, stond in veel gevallen de traditionele opvatting, dat het onderwijs zich in het klasselokaal moest afspelen, realisatie in de weg.

Binnen de discussies over wereldoriëntatie (wel of niet uitgaan van het vragende kind, de beleving van de totaliteit of van de delen van de totaliteit – men vergelijk L.H. Schlaman – "Geschiedenis-Wereldoriëntatie" in "Kleio" – XVIII-4 – p. 223-236) past de schoolomgeving uitstekend: zowel voor de voorstanders van de open wereldoriëntatie (geen leerplan) als voor de voorstanders van gesloten of gerichte wereldoriëntatie (wel een leerplan) biedt de schoolomgeving mogelijkheden te over.

De bioloog, de geograaf, de natuurkundige, de historicus, zij allen kunnen uit de voeten met die schoolomgeving. Zijn ze er ook allen bij betrokken? Die vraag rees toen in de onderwijsbladen een bericht verscheen over een conferentie in Rolduc over "Werken in het landschap", een conferentie opgezet voor biologen en geografen . . .

Ere wie ere toekomt. De biologen hebben in Nederland het voorwerk gedaan met hun grondige publikatie "Het gebruik van de schoolomgeving" (C.A. Bleyerveld, C. Both en P.J. Teernstra, onder eindredactie van J.P.D.W. Payens – Rijswijk – 1977). Een initiatief van de Commissie Modernisering Leerplan Biologie, waar het landschappenproject mooi op aansloot (zie "KLEIO" – XIX-5, -p. 433-434).

In het voorwoord wordt met nadruk gesteld, dat weliswaar de biologie centraal staat, maar dat ook gestreefd is naar integratie van biologie-onderwijs met andere onderdelen van het onderwijs van de basisschool. En zo treffen we in deze map ook enige aandacht aan voor geschiedenis.

Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij het Project Natuuronderwijs voor de basisschool, een project van de Stichting voor Leerplanontwikkeling te Enschede. Voor de achtergrond van dit project werd belangrijk materiaal, vooral Nuffield-materiaal, in het Nederlands vertaald. Uit de Nuffield-hoek komt ook de film "Into tomorrow", die bij de Stichting Film en Wetenschap te Utrecht te huur en – zeer idealistisch – het werken aan de schoolomgeving met de klas laat zien. Ook de leden van het project natuuronderwijs hebben oog voor de historische component blijkt uit hun publikatie nr. 22 "Ideeën voor Buitenwerk", waarin aan de orde komt "Wat ons aan geschiedenis doet denken".

Men kan stellen dat het niet zo belangrijk is wie het aan de orde stelt, als het verleden maar aan de orde komt. Maar toch dringt de vraag zich op in hoeverre de door de biologen geplande historische benadering past in de ontwikkeling, die het kind en het onderwijs dat alle disciplines tesamen hun bijdrage leveren en niet één vanuit de eigen benadering de rest er maar even aan vastknoopt. De Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis-Staatsinrichting heeft destijds het belang van

zo'n gezamenlijke aanpak ingezien blijkens de mededeling over het in samenwerking met andere C.M.L.'s uitwerken van het integratieproject "De eigen omgeving" (Men vergelijk "Het eerste geschiedenis-onderwijs" – 's-Gravenhage – 1977 – p. 12). Zo'n intentieverklaring is mooi, maar heeft weinig zin als er dan later niets meer van gehoord wordt . . .

Wat is vanuit de geschiedenis tot op heden de bijdrage aan schoolomgevingswerk geweest? Men kan voor het voortgezet onderwijs wijzen op de opzetten van Dragt ("Schoolreizen . . . – Kleio-Didactica – 1964) en van Fontaine ("Stadswandelingen" – "Kleio" – 1972). In "Geschiedenis op school" zijn deze voorbeelden enigszins plichtmatig, in ieder geval ongeïnspireerd vanuit didactisch oogpunt, beschreven (Groningen – 1977 – tweede druk – p. 313-316).

Voor het jongere kind wordt in "Kind, school en geschiedenis" (Amsterdam – 1977 – 7e druk) – zonder dat er een apart hoofdstuk aan gewijd wordt – doorlopend gepleit voor het betrekken van de omgeving in het onderwijs. Met name uit het voorbeeldleerplan Bolsward, maar ook uit de paragraaf over excursie spreekt duidelijk de intentie om de omgeving als vertrekpunt voor onderwijs te nemen.

De initiatiefnemers voor het Monumentenjaar hebben niet tevergeefs een beroep gedaan op het onderwijs en in dat jaar is veel aandacht besteed aan de historische aspecten van de bebouwde omgeving. Om te voorkomen dat deze aandacht slechts beperkt zou blijven tot dit ene jaar schreef ik de brochure "Het verleden in het heden", waarin mogelijkheden werden aangegeven om – vanuit het bezig zijn met geschiedenis in de klas – er met de kinderen op uit te gaan om het verleden in het heden te ontdekken (Groningen – 1976 – besproken in "Kleio" – XVIII – 4 – p. 279).

Eén van de manieren om kinderen bewust te maken van de historische factor in de omgeving is de wandeling of speurtocht. En sinds 1976 zijn op dit terrein een aantal nieuwe initiatieven te melden.

Allereerst zijn vermeldenswaard twee uitgaven van "Jong Nederland" (Koningslaan 101 – Utrecht): "Verkenningen in de omgeving" en "Samen buiten". Twee algemene boekjes met talloze onderwerpen, die er als het ware om vragen om bewust bekeken of onderzocht te worden. Biologische, geografische, maar ook historische onderwerpen, zoals moge blijken uit de hierbij gereproduceerde pagina over jaartallen uit "Verkenningen in de omgeving".

En dan enige specifieke historische opzetten. Ter gelegenheid van 350 jaar Hoogezand-Sappemeer werd een lesbrief samengesteld, waarin een route beschreven werd, die de leerlingen per fiets konden afleggen. Onderweg verzamelden ze dateringen van gebouwen e.d. Terug in de klas kon dan een soort ouderdomskaart van de gemeente gemaakt worden door de gevonden gegevens in verschillende kleuren in een plattegrond te vermelden (C.G. van der Kooij e.a.-350 jaar Hoogezand-Sappemeer – Hoogezand-Sappemeer – 1978).

Jaartallen

Vaak vraag je je af uit welke tijd een huis, poort, kerk, kasteel, brug of boerderij stamt. Hoe of laag zul je meer dan eens het antwoord op deze vraag vinden.

In de top van de poort, langs de dakgoot, een eerste steen vlak boven de grond, pannen die anders gekleurd zijn dan de andere dakpannen,

stenen van een andere kleur op de fabrieksschoorsteen, een windwijzer met een aantal, enz enz

Vier muurankers, de yfers in de balken van de verdupping, de yfers in de pannen, den aantal ver.

Normal eens zal een jaartal in ROMEINSE CYFERS staan. Romeinse cyfers zijn op te sommen.

M	1000	X	10
D	500	V	5
C	100	I	1
L	50		

Als er een lager cyfer voor een hoger staat, trek dan af: bv. IV = 4 IX = 9 XL = 40 CM = 900

Wat betekent de veelvoorkomende afkorting A.D. Dat betekent ANNO DOMINI, In het jaar des Heren

Soms wordt een ingewikkeld systeem gebruikt, maar als je de sleutel tot dit geheimschrift kent, is het gemakkelijk.

C	M	M	1000
D	D	500	

Dat poortje dateert van 1000 + 500 + 100 + 50 + 10 = 1660, midden uit de Gouden Eeuw dus.

Een pagina uit "Verkenningen in de onbevoing"

Al eerder wezen we U in deze rubriek op het boekje "Op weg naar één land" ('s-Gravenhage - 1979) ter gelegenheid van 400 jaar Unie van Utrecht, geschreven voor het basisonderwijs. In dit boekje bevindt zich een wandeling door Utrecht met vragen en opdrachten (pag. 18-22). Ook in het kader van de Unie van Utrecht stelden P. Graafhuis en A. van Hulzen een wandeling door oud Utrecht samen voor de V.V.V.. Geen vragen en opdrachten, maar een route met informatie (VVV-Utrecht - Vredenburg 90 - 3511 BD Utrecht).

Lou Hoefnagels van de educatieve dienst van het Nederlands Theater Instituut (Herengracht 166-168 - 1016 BP Amsterdam) stelde een wandeling door het Amsterdam van Vondel samen. Een route van 1 à 1½ uur, ook zonder vragen en opdrachten, maar met veel informatie en daardoor zeer geschikt voor een geleide wandeling.

Het meest recent - ook weer geïnspireerd door Engeland - is het stadspad-idee, dat o.a. door de Stichting Jeugdhotel Eindhoven (Paradijslaan 30) voor Eindhoven is uitgewerkt. Door het oude Eindhoven is een route uitgezet, bedoeld om de mensen de omgeving in alle aspecten bewust(er) te laten worden. Bij ieder onderdeel van de route behoort een toelichtende pagina met tekst en foto's.

Staatsinrichting voor de basisschool

Bij uitgeverij Kok te Kampen verscheen een nieuwe methode voor het staatsinrichtingsonderwijs "In het stuurhuis van de staat", samengesteld door Mr. H. Schelhaas en J.B. Keuter (ISBN 9024287596 - f 7,50). We hopen op dit boekje terug te komen in de rubriek recensies.

Het postmuseum te 's-Gravenhage

Het is dit jaar vijftig jaar geleden, dat de stichting "Het Nederlandse Postmuseum" opgericht werd. Veel informatie over de geschiedenis van dit museum - over de initiatiefnemer P.W. Waller, over de collectie en een mooi artikel over de standaardbrievenbus van 1850 - in het speciale postmuseumnummer van het Nederlandse Maandblad voor Philatelie - 1979 - nr. 5 (losse nummers verkrijgbaar bij E.C. de Poorter - Parkdreeff 111 - 6042 AG Budel-Dorplein).

Vijftig jaar VAM

In juni bestond de NV Vuilafvoer Maatschappij VAM vijftig jaar. Ter gelegenheid daarvan verscheen een mooi uitgevoerd gedenkboek, samengesteld door Wouter van Dieren onder de titel "Een grondige zaak". Voor schoolbibliotheken en documentatiecentra is dit boek een mooi bezit. En het is op aanvraag gratis te verkrijgen: N.V. Vuilafvoer Maatschappij VAM - afd. PR/Voorlichting - Staringgebouw - Wageningen. Op de inhoud van het boek hopen we later terug te komen in de rubriek recensies.

Cees van der Kooij

John S. Goodall en het verleden

In aflevering 10 van jaargang IX van "Verkenningen op het gebied van de jeugdliteratuur" geeft Cees van der Kooij zijn visie op het geschiedenisonderwijs in een derde klas van een basisschool en bekijkt hij in hoeverre de boekjes van John S. Goodall - en dan vooral "Door de eeuwen heen" - hierbij aansluiten (pag. 197-202).

Frans Govers

Ingezonden brief

Het nieuwe schooljaar is begonnen en dus hebben ook de makers van geschiedenisboeken hun activiteiten weer hervat. Velen van hen vinden dat de kunstgeschiedenis een plaats verdient in hun werken. Vandaar dat de markt overstromd wordt met rijk geïllustreerde geschiedenisboeken. Helaas staan de meeste plaatsjes volstrekt op zichzelf en laten de bijschriften vaak veel te wensen over.

Deze week kreeg ik een produkt van Meulenhoff Educatief in mijn brievenbus. Dit keer was het de studiegids voor het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis 1980 (uitgave mavo/havo/vwo). Het werkje is samengesteld door drs. A.C. de Beer en W.F. Kalkwiek en handelt over Nederland, 1917-1939, Fascisme in Italië en Nationaal-socialisme in Duitsland. In de bijgevoegde *Geschiedenis*krant (1e jrg. nr. 2) wordt verteld dat "kunst eigenlijk alleen aan de hand van veel illustraties kan worden duidelijk gemaakt en dat vanwege de grote omvang van het onderwerp slechts een greep uit een zeer complex geheel van kunstuitingen uit deze periode (sic 1917-1939) kon worden gedaan". De auteurs zeggen zich in hun kunsthistorisch gedeelte te hebben beperkt tot De Stijl en de vernieuwingen in de bouwkunst. Wel, hieronder volgen hun negen regels tekst:

In de architectuur proclameert De Stijlgroep de strakke lijn in een kubistische vormgeving. Een belangrijke figuur was Rietveld, eveneens bekend als vormgever van modern meubilair. Men sprak in de bouwkunst van *Nieuwe Zakelijkheid*, en *functionele bouwkunst* die afrekende met alles wat niet bijdroeg aan de functie van een gebouw of meubel. Er ontstond een Amsterdam school met bouwmeesters als De Bazel en Staal. Berlage bouwde zijn beroemd geworden beurs. Andere voorbeelden van moderne bouw zijn het gebouw van Van Nelle in Rotterdam en het stadhuis te Hilversum (Dudok van Heel).

Men kan zich afvragen waarom de auteurs dit stukje hebben "geschreven". Werkelijk iedere zin staat vol met feitelijke en inhoudelijke onjuistheden. Enkele voorbeelden van feitelijke onjuistheden: Sedert wanneer is De Bazel een vertegenwoordiger van de Amsterdamse School? Ook bij Staal zou ik vraagtekens kunnen zetten. De schrijvers bedoelen vermoedelijk J.F. Staal, die enige tijd in de traditie van de Amster-

damse school bouwde, maar geen voorbeeld bij uitstek van die richting genoemd kan worden. Waarom noemen de auteurs niet De Klerk, Kromhout of Van der Mey? Is het de auteurs niet bekend dat Berlage zijn Beurs bouwde tussen 1898 en 1903 en absoluut niet tot De Stijl, noch tot de Amsterdamse School behoorde? Inderdaad is Dudok van Heel een veel voorkomende Hollandse naam, maar de architect van het Hilversumse raadhuis heet gewoon W.M. Dudok.

Ook inhoudelijk schrijven de auteurs de ene onwaarheid na de andere. Zo wordt De Stijl wel erg groot onrecht aangedaan door erover te schrijven dat deze de strakke lijn in een kubistische vormgeving proclameert. Wat bedoelen de auteurs hier eigenlijk mee? De Stijl en De Nieuwe Zakelijkheid worden voor het gemak (vermoedelijk vanwege de "complexiteit" van de bouwkunst?) tot één beweging gemaakt. Het manifest van De 8 en Opbouw is kennelijk voor de auteurs een volstrekt onbekend iets. Ook de Amsterdamse School gaat grif in de hutspotpan van de heren De Beer en Kalkwiek.

Tenslotte vindt men onderaan bladzijde 21 van de studiegids nog vier illustraties, waarvan één het typografische ornament van de omslag van het tijdschrift De Stijl is dat ten onrechte wordt toegeschreven aan Theo van Doesburg. Deze had overigens best met dr. J.J.P. Oud als oprichter van De Stijl genoemd mogen worden. Het afgebeelde ontwerp is van Vilmos Huszar.

Het zou niet moeilijk zijn om over deze negen regels nog vele alinea's te schrijven, doch ik zal het de heren De Beer en Kalkwiek besparen. Dat de kunstgeschiedenis een belangrijkere plaats in de geschiedenisboeken verdient, ben ik met veel schrijvers van schoolboeken eens. Maar wanneer dat op deze manier wordt gedaan, is het zinloos. Ik kan de auteurs van dit boekje slechts één goede raad geven. Verdiep u eens behoorlijk in de kunstgeschiedenis en schrijf niet zulke volstrekte onzin in uw studiegids. Verberg uw onkunde niet achter het "zeer complexe geheel van kunstuitingen". Zo complex is de architectuurgeschiedenis nu ook weer niet.

J.F. Heijbroek,
Leiden, 30-8-1979.

Mededelingen

AMERICAN HOST PROGRAM

De American Host Foundation biedt voor de zomer 1980 met zijn AMERICAN HOST PROGRAM wederom de gelegenheid tot kennismaking met het Amerikaanse leven aan een aantal Nederlandse leerkrachten en administratief personeel van scholen met hun echtgenoten/echtgenotes in de vorm van een gastvrij verblijf van één maand in de Verenigde Staten.

De deelnemers gaan per vliegtuig naar New York, waar men twee dagen blijft. Daarna logeert men vier weken bij drie Amerikaanse gezinnen.

Voorlopige vertrekdata:

Groep I : vertrek uit Europa op 5 juli 1980
terugkeer op 5 augustus 1980

Groep II : vertrek uit Europa op 19 juli 1980
terugkeer op 19 augustus 1980

Groep III: vertrek uit Europa op 1 augustus 1980
terugkeer op 30 augustus 1980

De aan het programma verbonden kosten variëren al naar gelang het gedeelte van de Verenigde Staten, waaraan men de voorkeur geeft:

a. het Oostelijk gedeelte	\$ 910
b. het Midden en/of Zuiden	\$ 1.080
c. het Westen	\$ 1.290

Deze bedragen dekken de reis- en verblijfskosten, behalve zakgeld (± \$ 500), en de reiskosten naar het punt van vertrek in Europa en terug.

Nadere inlichtingen en formulieren betreffende dit programma kunnen worden aangevraagd bij:

American Host Foundation
12747 Brookhurst Street
Garden Grove
California 92640
USA

STUDIEBEURZEN VOOR DE VERENIGDE STATEN

Voor Nederlandse docenten en deskundigen bij het Voortgezet Onderwijs zijn de volgende beurzen beschikbaar voor korte studiereizen naar de Verenigde Staten in het schooljaar 1980-1981.

- a. FULBRIGHT-HAYS BEURZEN voor deelneming aan het SUMMER SEMINAR IN AMERICAN STUDIES aan de State University of New York in Potsdam
- Periode: 1 juli – 31 augustus, 1980
 - Vereist: – onderwijsopdracht in ENGELS, AARDRIJKSKUNDE, GESCHIEDENIS of SOCIALE WETENSCHAPPEN aan de Nederlandse school voor voortgezet onderwijs
 - minimaal drie jaar leservaring
 - leeftijd tot 45 jaar
 - voorkeur gaat uit naar degenen die nog niet eerder in de Verenigde Staten zijn geweest
 - Beurs bedraagt \$ 1.800 en vergoeding van reiskosten naar en binnen de V.S.
 - Sluitingsdatum: 1 februari 1980
- b. FULBRIGHT-HAYS BEURZEN voor het bestuderen van (nieuwe) ontwikkelingen in het Amerikaanse voortgezet onderwijs: INDIVIDUEEL PROGRAMMA
- Periode: 60 dagen in het schooljaar 1980-1981 (niet in de schoolvakantie)
 - Vereist: – deskundigheid op het terrein van het Nederlandse voortgezet onderwijs (directeuren en decanen van Nederlandse scholen voor voortgezet onderwijs, rectoren en studielei-

ders van instellingen voor lerarenopleiding, inspecteurs voortgezet onderwijs, etc.)

- vermogen en mogelijkheid Amerikaanse ervaringen in Nederland in praktijk te brengen
 - leeftijd tot 50 jaar
 - voorkeur gaat uit naar degenen die nog niet eerder in de Verenigde Staten zijn geweest
 - Beurs bedraagt \$ 3.000 + vergoeding van de reiskosten naar en binnen de V.S.
 - Sluitingsdatum: 1 februari 1980
- Brochures en aanmeldingsformulieren:
Netherlands America Commission for Educational Exchange (Nacee)
Reguliersgracht 25, 1017 LJ Amsterdam
telefoon: 020 – 24.24.35

RIJKSMUSEUMKRANT

In september begint de zesde jaargang, schooljaar 1979-'80.

We stellen ons voor, in de komende jaargang kranten te wijden aan de volgende onderwerpen (wijzigingen voorbehouden):

Opschriften – alleen kijken naar teksten op schilderijen

Barok – de late barok als aanloop tot Rococo

Rococo – de afdoende doch eenvoudige behandeling van dit thema

Zilver – Nederlands zilver gemaakt in de 16de, 17de en 18de eeuw

Gilden – in het algemeen en over het gilde van de zilversmeden in het bijzonder

Scheepsbouw – wat er allemaal kwam kijken voor wij de 7 zeeën beheersten

Utamaro – Japanse prenten die het Japanse leven laten zien

Landschappen – hoe het landschap werd geschilderd

Romantiek – de afdoende doch eenvoudige behandeling van dit thema

Arnhems Aardewerk – over de fabrieken en zijn producten

Naast het hoofdartikel zijn er vaste rubrieken:

In "Wie is dat nu weer" wordt de lezer iemand uit een (ver) verleden voorgesteld. En er zijn wat portretten in dat grote Rijksmuseum!

"Er komt heel wat kijken . . ." is de column waarin het gaat over het bedrijf, dat het Rijksmuseum óók is.

Een enkele maal staat er een boekbesprekinkje in de krant, meestal met het advies het boek in de schoolbibliotheek op te nemen.

Verder allerlei aanwijzingen voor scriptieschrijvers, werkstukmakers en spreekbeurthouders, extra aanbiedingen van oude catalogussen, adviezen om prentbriefkaarten te kopen of projectpakketten aan te vragen.

Het is een hoogst bruikbaar blad met gedegen informatie, die "snel" gepresenteerd wordt, zodat het prikkelt om te lezen.

De opmaak van de krant is ontleend aan de Chicago-Sun Times uit de jaren '40-'50 van deze eeuw; de vormgever is Piet Schreuders – van Furore en de Poezenkrant. Wie de Rijksmuseumkunstkant nog niet kent, kan een proefnummer aanvragen.

Er verschijnen in één jaargang tien nummers, tussen september en mei. Collectieve (school-)abonnementen zijn het voordeligst:

bij 10 of meer abonnementen op één adres is de prijs f 2,70 per abonnement. Anders kost de krant f 3,00.

Die korting wordt gegeven omdat de bulk-abonnee de wer-

ving, het innen van de gelden en de distributie van het Rijksmuseum overneemt.

Toezening geschiedt na overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening 42 51 80, t.n.v. Rijksmuseum, Amsterdam en zet er bij: . . . RmKk 79-80.

CEVNO

Het CEVNO heeft een rapport gepubliceerd over de Europese vorming in het algemeen voortgezet onderwijs. Het gaat hier om de groep aardrijkskunde- en geschiedenisdocenten van het VWO/HAVO/MAVO.

Enkele konklusies zijn vermeldenswaard:

Als laagst geklasseerde doelstelling komt uit de bus het sympathie wekken voor de Europese samenwerking: boven aan de lijst staat: "leerlingen kritisch vormen t.a.v. de huidige ontwikkelingen".

Gemiddeld worden per jaar 4 à 5 lessen gegeven over de Europese samenwerking. Het feit echter, dat dit onderwerp vooral naar de hoogste leerjaren wordt doorgeschoven, houdt in, dat alleen degenen, die geschiedenis of aardrijkskunde in hun keuzepakket kiezen, voldoende geïnformeerd worden.

Er dient meer samenwerking te komen, wat dit onderwerp betreft, tussen de verschillende docenten, zodat gedurende de gehele schoolperiode het onderwerp op voldoende wijze kan worden behandeld.

De onderzochte groep vindt het beschikbare leerlingmateriaal van onvoldoende kwaliteit, in die zin, dat het niet altijd is aangepast aan het niveau van de leerlingen.

Het rapport, getiteld "Europese vorming in het voortgezet onderwijs", telt 43 bladzijden en is verkrijgbaar bij het CEVNO, Pastoorsteeg 4, 1811 HK Alkmaar; telefoon: 072 - 121525.

Prijs: f 6,50, exclusief porto.

Boekbesprekingen

J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*. Unieboek, Bussum 1978. 197 blz. Prijs f 36,50.

Het eerstverschenen deel van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* — deel XII — bestrijkt de periode 1840-1875, een tijdvak waarin de politieke ontwikkelingen in Nederland een nieuwe wending namen. Het beschrijven van de aanloop tot het beslissende jaar 1848 en van de naweeën van de politieke hervorming van dat jaar heeft de redactie van de *AGN* opgedragen aan de Utrechtse hoogleraar in de Nieuwe geschiedenis Boogman. Deze keus lag voor de hand. Het onderzoek van Boogman en van verschillende van zijn naaste medewerkers en leerlingen heeft zich reeds lang geconcentreerd op het midden van de negentiende eeuw. Aan materiaal dus geen gebrek! Hoeveel materiaal bleek, toen Boogman zich aan het schrijven zette: de in het kader van de *AGN* beschikbare ruimte was bij lange na niet voldoende voor het verhaal dat uit zijn pen vloeide. In de *AGN* is een verkorte versie van de oorspronkelijke tekst opgenomen. De laatste is nu in het hier besproken boek afzonderlijk uitgegeven, "met dien verstande (. . .) dat, afgezien van een enkele latere aanvulling hier en daar, het politieke gebeuren in de spannende jaren 1856-1858 in dit boek wat uitvoeriger is behandeld (mee op grond van gegevens uit de collectie-Baud) dan in de oorspronkelijke versie" (blz. 7). Bij vergelijking van beide teksten blijkt de *AGN*-versie in letterlijke zin een verkorte versie te zijn: wie de *AGN*-hoofdstukken al gelezen heeft, komt bij het lezen van *Rondom 1848* tot de merkwaardige ontdekking dat hij zeer veel zinnen al eens eerder gelezen heeft. Voor de verkorting heeft Boogman de tekst nauwelijks hoeven omwerken: vrijwel overal kon hij volstaan met het schrappen van zinnen en citaten. Dit zegt iets over de hechte compositie van Boogmans werk, maar tevens iets over de woorden(over)vloed waardoor zijn stijl gekenmerkt wordt: het veelvuldig lezen van teksten van negentiende eeuwse politici is aan de wijze waarop hij zich uitdrukt niet ongemerkt voorbij gegaan. Het resultaat is een niettemin boeiend en — voor de meer leesvaardige lezer — leesbaar geschiedverhaal.

Boogman heeft geprobeerd in dit verhaal, naast de "zogenoemde structurele aspecten", "in tegenstelling tot wat vandaag aan de dag meer en meer gebruikelijk is geworden (. . .), de figuren van hoofdrolspelers als Baud, Groen van Prinste-

rer, Van Hall, Thorbecke en koning Willem III (. . .) zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen" (blz. 7). Biografische schetsen van deze en enkele andere personen heeft hij op geschikte plaatsen in zijn verhaal gevlochten. Via het personenregister (blz. 192-197), waarin de verwijzingen naar meer belangrijke passages zijn gecursiveerd, kan de lezer deze schetsen gemakkelijk opsporen. Is het een gevolg van deze nadruk op het biografische element, dat de schrijver zo nauw bij zijn onderwerp betrokken is geraakt? Her en der maakt hij goede en afkeurende opmerkingen, waarbij zijn sympathie vooral uitgaan naar de mannen van het midden, de door hemzelf ruim twintig jaar geleden "ontdekte" conservatief-liberalen. Mannen als Van Hall, Baud, Van Reenen, Donker Curtius en A.G.A. van Rappard hebben echter niet alleen zijn sympathie, hij geeft hen ook een grote rol bij het tot stand komen van de grote politieke hervormingen.

Viel bij lezing van Boogmans bijdrage aan de *AGN* al op dat hij in het geijkte beeld van de vestiging van het parlementaire stelsel nogal wat accenten had verlegd, in de slotbeschouwing van *Rondom 1848* wordt dat heel duidelijk. De grondwetshervorming van 1848 mag volgens de schrijver niet beschouwd worden als het logische vervolg van voorgaande politieke ontwikkelingen. De liberalen kregen in 1848 meer dan zij hadden mogen verwachten. De nieuwe grondwet was in menig opzicht te modern voor het nog zo traditionalistische Nederland van die dagen. De reactionaire tendenties in de jaren 1850 worden door Boogman breed uitgemeten. Hoe heeft het constitutionele bestel zich daartegenin kunnen handhaven? Om deze vraag te kunnen beantwoorden voert Boogman de conservatief-liberalen ten tonele, die hij ziet als de dragers van de Hollandse commerciële traditie, gekenmerkt door een reformistisch-conservatieve mentaliteit en door een tactiek van schikken en plooiën. Afkerig van uitersten als zij waren, weigerden zij hun politieke lot te verbinden met dat van de sterk tot polariseren geneigde koning en zijn groot-protestantse vrienden. Bovendien merkten zij dat onder de grondwet van 1848, die hun in een aantal opzichten te ver was gegaan, in de praktijk best te leven viel, zeker als zijzelf de politieke touwtjes in handen hadden. Aan de realistische inzichten van de conservatief-liberalen schrijft Boogman voor een belangrijk deel toe dat het bestel van 1848 zich in de crises van 1853 en 1856 heeft weten te handhaven. Deze episode is voor de definitieve vestiging van het parlementaire stelsel volgens Boog-

man belangrijker dan de crisis van de jaren 1866-1868, waarvan de betekenis in het gangbare geschiedverhaal zijns inziens danig wordt overschat.

De centrale these (als zodanig mogen we Boogmans opvatting over de rol van de conservatief-liberalen denk ik wel beschouwen) vindt in het hele boek een ruime mate van ondersteuning. Wat mij betreft zou de schrijver de stof echter best nog nadrukkelijker rond deze these hebben mogen groeperen. Dat zou uiteraard wel een ingrijpende omwerking van de oorspronkelijk als overzicht bedoelde tekst met zich mee hebben gebracht. In dat geval zou ik ook graag gezien hebben dat de schrijver zich explicieter zou hebben uitgesproken over tot nu toe gangbare opvattingen over deze periode. Want waarom is tot voor kort de rol van de conservatief-liberalen zo sterk onderschat? Waarom werden zij zovaak eenvoudig bij de conservatieven gerekend, terwijl zelfs bij een vluchtige blik in de *Handelingen* blijkt dat een scherpe scheiding tussen conservatieven en liberalen niet te maken is? Hebben wij hier te maken met een zeer taaie liberale traditie in de Nederlandse geschiedschrijving en, zo ja, door welke omstandigheden waren Boogman en anderen dan in staat hier doorheen te breken? Boogman zou als kenner van de literatuur interessante antwoorden op vragen als deze moeten kunnen geven.

Tot zover vorm en inhoud van dit boek. Speciaal voor de lezers van dit tijdschrift ga ik tenslotte nog in op de vraag of het boek ook in de schoolbibliotheek thuishoort. Ik heb al opgemerkt dat de schrijfrant en het woordgebruik vande schrijver nogal hoge eisen stellen aan de leesvaardigheid. Voor leerlingen van 5 en 6 VWO zou dit echter geen bezwaar mogen zijn. De bruikbaarheid van het boek als naslagwerk is beperkt omdat het geen zakenregister bevat. Aan wie reeds ingetekend heeft op de nieuwe *AGN* kan aanschaf zondermeer worden afgeraden; daarvoor verschillen de beide teksten niet genoeg. Het moet mij trouwens van het hart dat uitgevers op dit punt wel wat duidelijker mogen zijn. Voor je het weet heb je tegenwoordig een boek gekocht, waarvan je de inhoud in andere vorm al in de kast hebt staan. Behalve het hier besproken boek kan als voorbeeld genoemd worden het boekje *Meer kennis, meer kans* (zie *Kleio* 20,2 (1979) 301), dat zelfs letterlijk dezelfde tekst als enkele *AGN*-hoofdstukken bevat. Maar het is niet alleen uitgeverij Unieboek die deze praktijk toepast. De behoefte aan historische boeken is kennelijk op het ogenblik zo groot dat de historici niet aan de vraag kunnen voldoen. Ik kan mij tenminste niet voorstellen welke andere reden er voor is dat een boek als *De lage landen 1780-1940* van Kossman (een boek dat toch nogal hoge eisen stelt aan de voorkennis van de lezer!) nu, als ik goed geteld heb, in vier verschillende vormen te koop is. Aan goede voorlichting hierover ontbreekt het vaak in de schitterende aanbiedingsfolders en in de flapteksten. In het Woord vooraf van *Rondom 1848* staat weliswaar dat een verkorte versie in de *AGN* is opgenomen, hoeveel overeenkomst beide teksten vertonen blijkt toch pas bij vergelijking. Het kopen van boeken wordt er daardoor niet eenvoudiger op, zeker niet wanneer er maar een beperkt budget, zoals bij de schoolbibliotheek, beschikbaar is.

Jaap Talsma

D.E. Moggridge: *Keynes. Heureka. Nieuwkoop*, 1978, 202 blz., f. 22,50. Oorspronkelijke titel: *Keynes*. Nederlandse vertaling: J. Noordermeer.

Moggridge, onder andere mederedakteur van de "Collected writings of John Maynard Keynes", probeert met dit boek iets duidelijk te maken van het veelzijdige werk van Keynes. Hij gaat in op de invloeden waaronder Keynes heeft gestaan, onder andere die van de Bloomsburygroep, en op de invloed die hij nu nog heeft op de huidige economie. Voorts komen de

diskussies die in Groot-Brittannië gevoerd werden over de toenmalige actuele economische problemen en de bijdragen van Keynes daaraan vrij uitvoerig ter sprake, hetgeen het boek zeer lezenswaardig maakt. Het geldstelsel in India, de problemen betreffende de eerste wereldoorlog en de Duitse herstelbetalingen zijn hier voorbeelden van. In dit kader komen de hierover door Keynes geschreven boeken, zoals "The economic consequences of the peace" (1919) ter sprake en de reacties daarop.

Na een inleidend hoofdstuk wordt uitvoeriger ingegaan op Keynes' wijze van denken, waarbij zijn voorkeur voor het praktische, en zijn afkeer van de theorie omwille van de theorie naar voren komt, en op de hoofdpunten van de theorieën van Marshall. Diens ideeën beheersten in hoge mate de toenmalige economiebeoefening en hebben dus ook hun sporen nagelaten in het werk van Keynes.

Na 1919 vormen de Britse monetaire problemen, zoals het wisselkoersbeleid en de monetaire politiek belangrijke punten. Dit leidt tot de bespreking van "A treatise on money" (1930). Moggridge gaat in hoofdstuk 4 vrij uitvoerig in op de zes jaar waarin Keynes aan dit boek gewerkt heeft. De aanbevelingen die Keynes in zijn boeken gaf probeerde hij door middel kan praktische beleidsadviezen, onder andere aan de Britse regering, uitgevoerd te krijgen. Een voorbeeld hiervan vormen zijn artikelen over de financiële crisis en het verlaten van de gouden standaard door Groot Brittannië in 1931.

In het vijfde hoofdstuk, dat de periode 1931-1937 omvat, komen de belangrijkste denkbeelden uit, het ontstaan van en de reacties op "The general theory of employment, interest and money" (1936) aan de orde. Het stelsel van Keynes wordt vervolgens op vrij duidelijke wijze besproken, al gaat de beknoptheid wel eens ten koste van de duidelijkheid. De punten die ter sprake komen zijn: de konsumptiefunctie, de "multiplier", de vraag naar investeringen en de rentetheorie met zijn transactie-, voorzorgs- en spekulatiemotief.

Na 1937 hield Keynes zich voornamelijk bezig met de toepassing van de economische analyse en minder met de economische theorie. Dit staat beschreven in hoofdstuk 6 "De economie als staatsman, 1939-1946". Keynes probeerde de officiële en niet-officiële opinie te beïnvloeden en was sterk betrokken bij het economisch beleid. Gezien de omvang van Keynes' werk behandelt Moggridge slechts enkele onderdelen waarbij hij relaties probeert te leggen met diens vroegere ideeën. Hij is hierin vrij goed geslaagd. De binnen- en buitenlandse oorlogsfinanciering en de programmering voor het binnenlandse naoorlogse beleid, ook in relatie met het buitenland, worden besproken. Aan de hand van "How to pay for the war", dat in 1940 gepubliceerd werd, beschrijft Moggridge de werkwijze van Keynes als praktisch politiek econoom. Keynes heeft veel aandacht besteed aan het buitenlandse financiële beleid. In dit kader is de oprichting van het stelsel van Bretton Woods van belang. Ook hier is het te betreuren dat Moggridge niet wat uitvoeriger is geweest. Overigens is hij zich ervan bewust dat hij zich in het kader van dit boek beperkingen op heeft moeten leggen.

In het laatste hoofdstuk gaat Moggridge in op de invloed van Keynes op zowel de economie van zijn eigen tijd als op de huidige. Hij komt dan voorzichtig tot de konklusie, dat dankzij Keynes de gedachte is aanvaard, dat de besturing van de economieën in de ontwikkelde kapitalistische landen een normale en noodzakelijke regeringsactiviteit is. Keynes' visie op een betere wereld beheerste zijn economisch werk.

Helaas is het boek vrij slordig uitgegeven, er staan nogal wat vertaal- en drukfouten in (b.v. blz. 47: Friedmann i.p.v. Friedman; blz. 151: in feit), en in hoofdstuk 1 ontbreekt in de tekst noot 6. Doordat de noten achterin het boek staan en de verzamelde werken van Keynes, waarnaar veel verwezen wordt, apart staan vermeld en met nummers zijn aangegeven, moet er veel gebladerd worden. In de enige grafiek in het boek, die

op blz. 173 wat miezerig staat afgebeeld, zijn de IS-kurve en de oorsprong niet benoemd (in tegenstelling tot in de Engelse uitgave). In de tekst zelf heet het laatste hoofdstuk "Besluit" (blz. 155). Bij het notenapparaat (blz. 190), en bij de inhoudsopgave heet het echter "Conclusie".

Al met al is het een interessant boek geworden, ook voor de niet-ekonoom. Het bevat een nuttige en vrij uitgebreide literatuuropgave zowel over Keynes, als over de in dit kader van belang zijnde economische theorieën.

I.M. Frieling

Joseph Goebbels. Dagboek 1945. Elsevier 1978, prijs f 39,50.

Voorzover de dagboeken van Goebbels de slag om Berlijn hebben doorstaan, zijn zij grotendeels in Russische handen gevallen. Goebbels zelf heeft enige gedeelten van zijn dagboeken uit de periode voor 1933 (nl. 1919-20, 1926-27 en 1932-33) geredigeerd en uitgegeven. Na de Tweede Wereldoorlog zijn alleen die stukken dagboek, die zich in het Westen bevonden, gepubliceerd. Het betreft hier de particuliere notities 1925-26 en het officieuze dagboek 1942-43. Vorig jaar is in de Bondsrepubliek een tweede gedeelte van het officieuze dagboek uitgegeven, dat de periode 28 februari tot en met 10 april 1945 beslaat. (En wat dus niet gaat over "De laatste 40 dagen van Hitler's Propagandachef", zoals de ondertitel van de Nederlandse uitgave abusievelijk (?) vermeldt. Goebbels pleegde zelfmoord op 1 mei).

Qua opzet en structuur zijn de dagboeken 1942-43 en 1945 identiek. In beide uitgaven gaat het om gedeelten van de officieuze dagboeken d.w.z. de getypte weergaven van beschouwingen over de voorafgaande dag, die Goebbels, bij wijze van dagboek, zijn stenograaf dicteerde. Goebbels hoopte van deze dagboeken later gebruik te kunnen maken bij het schrijven van een geschiedenis van het Derde Rijk, waaraan hij zijn levensavond wilde wijden. Tenminste indirect was dit materiaal dus bedoeld voor het nageslacht. Vandaar de term "officieus". Deze dagboeken bestaan enerzijds uit een samenvatting van het vertrouwelijke militaire communiqué, anderzijds uit het commentaar van Goebbels op de actuele situatie. In dit commentaar verwerkt hij zijn — in de regel vernietigende — oordeel over de prominenten in de oorlogvoerende landen ("een ijdele, geparfumeerde gek" (Göring), "een kakelende kip" (Franco)). Alleen over Hitler, en natuurlijk over zichzelf, is Goebbels positief. Qua inhoud zijn de dagboeken 1942-43 en 45 echter geheel verschillend. In het dagboek 1945 is er weinig dat herinneringen oproept aan het superioriteitsbesef dat Goebbels enige jaren daarvoor kenmerkte. Goebbels realiseert zich in maart 1945 dat de nederlaag onontkoombaar is; wat hem er overigens niet van weerhoudt zich aan allerlei strohalmen vast te klampen (o.a. de U-Bootoorlog, de nieuwe Messerschmitt, een breuk in het Geallieerde kamp). Wanneer Goebbels zo ver gaat de ineenstorting uitsluitend toe te schrijven aan verraad door zijn politieke tegenstanders, nl. Göring, Ribbentrop, en de generaals, missen zijn argumenten iedere overtuigingskracht. Knarsetandend constateert Goebbels in maart de dalende moraal bij leger en burgerbevolking, waar-

aan, bij gebrek aan overwinningen op welk front dan ook, propaganda niets kan veranderen. Goebbels wordt in 1945 (opnieuw?) geconfronteerd met de beperkingen van zijn levenswerk; want alleen in periodes van tijdelijke nederlagen zoals in 1942-43 kan een goede propagandist succes boeken (Klinkende overwinningen behoeven geen propaganda, en aan een totale nederlaag is, vanuit propagandistisch oogpunt, geen eer te behalen). Kortom: Goebbels voelt dat hij geen greep meer op de situatie heeft.

Zoals al eerder bleek naar aanleiding van de publicatie van de particuliere notities van Goebbels uit de jaren 1925-26 is het klassieke naoorlogse beeld van Goebbels als begaafde (en dus interessante) demoon, als cynische intellectueel die meer geïnteresseerd was in de werking van propaganda dan in de exacte boodschap, niet meer dan een benadering van een complexere persoonlijkheid. Dat klassieke beeld was namelijk in belangrijke mate gebaseerd op de dagboeken uit 1942-43, toen Goebbels zich als succesvolle propagandist kon presenteren. In 1945, wanneer Goebbels machteloos de rokende puinhopen overziet, en in 1925-26, voordat hij de smaak van de macht heeft geproefd, heeft Goebbels meer weg van een roddelende kleinburger dan van een geniale misdadiger. Maar, zelfs tot drie weken voor zijn roemloze einde, is er niets wat hem zo bezighoudt als het feit dat zijn propaganda geen effect meer sorteert. Voor Goebbels, en in dit opzicht bevestigt het dagboek van maart 1945 het klassieke beeld, liggen de nederlagen op enerzijds militair en anderzijds propagandistisch vlak kennelijk in elkaars verlengde.

Johannes Houwink ten Cate

In december verschijnt het PEDAK-NUMMER

waarin o.a. consumentenrapporten, samengesteld aan de hand van een geheel vernieuwd criterium-apparaat.

Losse nummers kosten:

f 5,— bij bestelling van 10 of meer exemplaren,
f 6,50 bij bestelling van minder dan 10 exemplaren.

Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op giro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN, te 's Gravenhage, onder vermelding van PEDAK-NUMMER, en het gewenste aantal exemplaren.

U kunt reeds nu bestellen. Bestellingen worden in volgorde van binnenkomst behandeld.

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmuil 40, 9101 EZ Dokkum, tel. 05190-3598
DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1318 CR Weesp, tel. 02940-10700
MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaris*, Peuleyen 21, 2742 ED Waddinxveen, tel. 01828-6077
DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015
J.L. FRIELING, *penningmeester*, Prinses Beatrixlaan 31, 2341 TW Oegstgeest, tel. 071-152794
J. ENGBERS, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138
P.L. HENDRIKS, *sectie (2) Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162
K. VAN DIJK, *sectie (3) Havo/Vwo*, Honthorstlaan 172, 1816 TG Alkmaar, tel. 072-152652
MEVR. D.H. VERHAGEN, *sectie (4) Tertiair Onderwijs, Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560
MEVR. DRS. J. RIJKEN, *redactie Kleio*, Maasstraat 72 A3, 1078 HL Amsterdam, tel. 020-715133
M.J. VAN VELZEN, *onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap schriftelijk meedelen aan: **Administratie V.G.N., Burg. Meineszlaan 10b, 3022 BH Rotterdam**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofd-betrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waar-toe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1979 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs

a. docenten Pedagogische Academies

f 90,-

b. docenten Basisonderwijs

f 60,-

Sectie (2) Mavo/Lbo

f 60,-

Sectie (3) Havo/Vwo

f 90,-

Sectie (4) Tertiair Onderwijs

f 90,-

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen)

f 55,-

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven)

f 50,-

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117

DRS. C.G. VAN DER KOOIJ, *secretaris*, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodehaan Gr., tel. 05904-1556

J.E. BROUWER, *penningmeester*, Fazantenweg 22, 7451 HD Holten, tel. 05483-3098

DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hondcoeterstraat 28 III, 1071 LS Amsterdam, tel. 020-733679

J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162

G.J. VAN DER TWEEL, *secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

G.C.J. VAN DER VEN, Floreffestraat 4, 5737 CP Lieshout, tel. 04992-1443

H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

DRS. J. BROUWER, *vice-voorzitter*, Mozartstraat 33, 6661 BH Elst, tel. 08819-1831

H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976

DRS. J. BAALBERGEN, *1e penningmeester*, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude, tel. 02946-3207, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.

H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijsburglaan 23, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424

Onderwijsadviescommissie

M.J. VAN VELZEN, *voorzitter*, Mgr. v. Gilsstraat 6, 6461 VG Kerkrade, tel. 045-455941

DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934

DRS. H.TH. LAMBOOY, Nes 2A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665

Programmacommissie Bijscholing

PROF. DR. D.J. ROORDA, *voorzitter*, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden, tel. 071-125681

MEVR. DRS. C.M.E. VELDHUIS-MEESTER, *1e secretaris*, de Mérodelaan 14, Groningen, tel. 050-256143

A.L. VERHOOG, *hoofdcoördinator*, Waterbieskreek 19, 2353 JE Leiderdorp, tel. 071-891003

K. VAN DIJK, *2e secretaris*, Honthorstlaan 172, 1816 TG Alkmaar, tel. 072-152652

Commissie Geschiedenis en Maatschappijleer

G.G. CALLENBACH, Kempen 12, 2036 EL Haarlem, tel. 023-330006

J.C.M. GREEP, V.Z. v. Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar, tel. 01751-16387

G.L. HEY, Elzenlaan 12, 2231 XE Rijnsburg, tel. 01718-22552

DRS. J.S. WIJNE, Stastokdreef 7, 3561 JR Utrecht, tel. 030-618042

Afdelingssecretariaten

1440-1939 *Alkmaar*

1000-1439 *Amsterdam*

Lindenlaan 12, 1861 HA Bergen

Plantage Muidergr. 35 I,

1018 TL Amsterdam

6500-7099 *Arnhem*

5140-5499 *Den Bosch*

4700-5139 *Breda*

5500-5799 *Eindhoven*

4300-4699 *Goes*

9300-9999 *Groningen*

2200-2739 *Den Haag*

1940-2199 *Haarlem*

6300-6499 *Heerlen*

7440-7739 *Hengelo*

8400-9299 *Leeuwarden*

6100-6299 *Maastricht*

2740-3399 *Rotterdam*

3400-4299 *Utrecht*

5800-6099 *Venlo*

7100-7439 *Zutphen*

7740-8399 *Zwolle*

Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem

Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch

St. Bavostraat 96, 4891 CK Rijsbergen

Barrierweg 196, 5622 CP Eindhoven

Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes

Verl. Frederikstr. 9A, 9724 NC Groningen

L.v. Galenstr. 68, 2518 ER Den Haag

Noorderdreef 160, 2152 AB Nieuw-Vennep

Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade

Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor

N.v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden

Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht

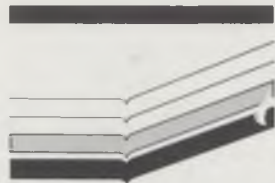
v.d. Helmstr. 27, 3067 HA Rotterdam

van Bijnkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht

Patersstraat 29, 5801 AT Venray

Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld

Stevinstr. 11, 3841 KB Harderwijk

Tocht naar de toekomst onze geschiedenis in beeld

Dr. L. Dasberg e.a.

In het Onderbouwrapport wordt vermeld, dat wie niet meer cursorisch maar in onderwerpen geschiedenis geeft, te maken krijgt met de vraag naar de grote lijn van de geschiedenis. Door het geven van summieri overzichten (de oplossing van het Brugklasrapport) blijken de leerlingen toch onvoldoende oog te krijgen voor de grote lijn. Naarmate de stof minder chronologisch wordt behandeld kan geschiedenis voor leerlingen een brokkelige, onsaamenhangende opeenvolging van feiten worden.

De 'Tocht naar de toekomst' is een historische platenatlas, die chronologisch is opgezet en waarin juist die grote lijn wordt gegeven. De beeldatlas bestrijkt 37 cultuurgebieden- of perioden. Elke periode omvat in de atlas steeds twee tegenover elkaar liggende pagina's met als vaste onderdelen:

- een tijdbalk, waarop de afbakening van de desbetreffende periode;
- visuele informatie, foto's en kaartjes, bijna uitsluitend in kleur, met de kenmerkende materiële uitingen;
- tekst, waarin een impressie wordt gegeven van de kenmerkende trekken aan de hand van de illustraties.

Tocht naar de toekomst
onze geschiedenis in beeld
ISBN 90 01 20040 0 f 21,25

De beeldatlas kan op verschillende manieren worden gebruikt:
ter introductie — als kader — ter afronding — ter herhaling of ter toetsing.

Als aanvulling op een thematische geschiedenismethode kan deze beeldatlas een belangrijke functie vervullen bij de leerlingen door:

- de overbrugging van de verschillende thema's te verduidelijken;
- het ontwikkelen van inzicht in de grote lijn van de geschiedenis.

Van deze uitgave zijn geen gratis beoordelingsexemplaren beschikbaar. U kunt wel voor rekening bestellen, met recht van retour.

Ook verkrijgbaar in de boekhandel

Wolters-Noordhoff